

Jókai Mór

Utazás egy
sírdomb körül

Mercator
Stúdió

Felelős kiadó a Mercator Stúdió vezetője.

Műszaki szerkesztés, tipográfia: Dr. Pétery Kristóf

ISBN 963 606 301 X

Mercator Stúdió, 2006

Mercator Stúdió Elektronikus Könyvkiadó

2000 Szentendre, Harkály u. 17.

www.akonyv.hu

Tel/Fax: 06-26-301-549

Mobil: 06-30-305-9489

e-mail: peteryk@t-online.hu

JÓKAI MÓR
UTAZÁS EGY SÍRDOMB
KÖRÜL

(1862)

Tartalom

I. Az íróasztaltól a beteg ágyáig. Álmatlan álmok	5
II. Képek és fák	10
III. Álmok és nem-álmok	16
IV. Még mindig az álmok	20
V. Verona	25
VI. Nyelvészeti és nemzetiségi tanulmányok	27
VII. Flórenc. Az utolsó álomlátás	29
VIII. Nápoly	31
IX. Pompeji	34
X. Az aquarium. A rákok komédiája	44
XI. Pozzuoli, a Solfatara, Serapis temploma, Bajae, a pokol bejárata	50
XII. La Cocumella	63
XIII. Egy kis régi mese. Csónakút a tengeren át	67
XIV. Capri – Tiberius palotája – Tacetták – Az én szívárványom	73

I. Az íróasztaltól a beteg ágyáig. Álmatlan álmok

...Futottam önmagam elől. „Ő” üldözött: az „Én”.

Azok a bölcsek, kik tagadják, hogy a teremtés csodája, az ember, két részből áll: lélekből és testből, hallgassák meg az én történetemet, aki végig küzdöttem e kettőnek a túlsúlyát egymás ellen, s láttam, éreztem, mint törik össze az az egyedül (?) hatalmas anyag, a test, ama „semmi”, ama láthatatlan fogalom, a lélek előtt.

Éppen azon a napon, amelyen megbetegedtem, kezdtem hozzá egy új munkához, melyből az első kötet elkészítését ez év végeig megígértem a kiadónak, Ráth Mórnak.

Nem regény ez; hőse nem regényalak, hanem a való élet és az igaz szabadság utáni vágy csodatetteinek hőse, Benyovszky Móric.

Kicsiny gyermek korom óta rajongok érte.

Mikor legelőször az iskolába felvittek, gyáva gyerek voltam, minden pajtásom kifogott rajtam. Szokás volt gúnyneveket adni egymásnak. Nálam nem volt rá szükség, elég volt a keresztnem csúfolódásnak. „Móó-ric!” Sírva kerültem haza. Panaszt tettem az apámnál, hogy miért kereszteltek engem Móricnak, hogy csúfol vele minden gyerek. Akkor aztán az apám térdére vett, megmondá, hogy azért választotta a számomra ezt a nevet, mert ezt a legvitézebb magyar hős viselte, akinek története még akkor élénk emlékezetben volt: Benyovszky Móric, és aztán elmesélte nekem e csodaember történetét. Nem szégyelltem aztán többé a keresztnevemet; aki csúfolt érte, az üstöke bánta.

Később aztán, mikor Rontó Pált olvastam, majd Benyovszky élettörténetének kivonatait, mikor regénynek, színdarabnak feldolgozva láttam, mindinkább megszerettem, hogy véteknek tartottam volna a történetét regénynek feldolgozni. Akár vázlatban elmondva, akár költői fikciókkal felcicomázva úgy tűnik fel ez a történet, mint az ellenmondások, az át nem hidalt hézagok, a véletlenek és lehetetlenek tömkelege, melyből a vezéralak jelleme, mint egy megoldatlan szfinxtalány jön elő.

Tehát ezt a jellemet magát kell kitalálni, akkor megértünk mindent, s az ellenmondások szépen kibékülnek az alapeszmével.

Ez az én feladatom azzal a művel, amihez hozzákezdtem. Igazságot szolgáltatni e rendkívüli élettörténet alakjának, költői hozzáképzelés nélkül, pusztán a valónak összeállítása, a vezérelv követése s a körülmények megvilágítása által. Nehezebb munkám még nem volt soha.

Legelőször is Benyovszky saját maga által följegyzett emlékiratait angolból lefordítani. Ezt sem bízhatom másra. Mert a szerző (ki a magyaron kívül Európa minden nemzetének nyelvéen beszélt, eszmejárásában, frazeológiájában mégis

mindenütt elárulja, hogy magyarul gondolkodott) eszméit francia nyelven írta le, az eredeti kiadás franciából lett angolra lefordítva; és így kétszeri fordításból kell kitalálni az eredeti magyar szöveget anélkül, hogy hozzá adnánk, vagy változtatnánk rajta. Aközben pedig fel kell jegyezni az irányadó mozzanatokot, a magyarázatra váró helyeket, a futólag vázolt érdekes alakokat, a homályosabb helyzeteket, s az egész lélektani kifejlődést, melyet az emlékiró maga gyöngéden sejtetni enged.

Ehhez a munkához kezdtem hozzá november hatodikán. Szomorú dátuma lett egész életemnek.

Ettől kezdve tizennégy napig nem volt rám nézve se éjjel, se nappal. A nappal is olyan sötét, az éjjel is olyan álmatlan. Egész nap utaztam: az íróasztalomtól a betegem ágyáig, és onnan vissza. Pihentem, mikor dolgoztam. Nehéz, fejtörő munkát. Számláltam, hány lap van már meg? Hány van még hátra? Aztán ismét amoda vissza: számlálni, hány érütés, hány lélekzetzvétel egy perc alatt? Aztán megint újra kezdődik a futás. Az a futó pokróc ott a szobában végig de sok mértföldnyi útról beszélhetne, ha tudna! Teltek az alkonyatlan napok, a virradatlan éjszakák. Szaporodtak a megírott lapok az íróasztalomon. Tízszer is levettem magamat a pamlagra, de ami a szememre jött, az nem volt álom, csak kínzó kábulat. Fölkergetett az a rém! Nem is gondoltam az evésre. Egy kanál leves délbén, este, időnkint egy gyűszűnyi konyak tartotta fenn a testemet. Hanem a lelkem nem volt kifáradva. Pedig én azt akartam, hogy fáradjon ki, hagyjon elnyugodnom. A tizenegyedik napon este a tizenhetedik ívet írtam a munkából.

A lelkem kétfelé volt szakadva. Az előttem fekvő mű leköté egyfelől Szibéria virradatlan téli éjszakájához; összeesküvés, árulás, kétségbeesés, nyomor, rideg pusztaság, viharos jégtenger változó képei, s ha félrenéztem az írásból, ott feküdtek mellettem a receptek halommal, s eszembe jutott, amit naponként kétszer a nagy tudományú orvosoktól megtudtam a kórtünetekről, a válság közeledtéről, s oda volt láncolva a lelkem másik fele.

Hiszen nem volt rá szükség, hogy magamat kínozzam: igen jó ápolói, kitűnő orvosai voltak. Ott volt mellette a leányom, rokonaim; derék, hú asszonyok, s akiknek hálámat soha eléggé le nem róhatom, sógorom, dr. Huray, mint orvos kitűnő és nagy tapasztalatú ész, mint ember aranyszívű; ott volt éjjel-nappal a betegem mellett, én pihenhettem volna, unszolt is mindenki.

Egyszer aztán közbejött egy örömlap! A válság napja. A baj jobbra fordult. A veszélyes lob egyszerre elmúlt, a láz megszűnt, a tüdő felszabadult. Az orvosok üdvözölték a beteget, nekem azt mondták, csoda történt. Ezen a napon tudtam vacsorálni. A lélek megadta magát, nem harcolt ellenem többé. Elálmosodtam. Mindenki azt mondá, hogy jó lesz lefeküdnöm, ma nyugalmas éjszaka következik. Huray is hazament. Én azonban be akartam fejezni azt a tizenhetedik ívet, s vacsora után leültem ismét dolgozni. Hanem már ekkor az anyagé volt a hatalom. Egyszer csak lehúzott a fejem az íróasztalomra, a toll kiesett a kezemből, az utolsó szó ez volt: „azonnal”. És most negyven nap után, mikor újra előveszem a félbehagyott munkámat, még mindig ez az utolsó szó benne: „azonnal”, és én nézem a félbeszakadt sort, és töröm rajta a lelkemet, mi következik e szó után!

Éjfél után két óraker ebresztettek fel azzal a szóval, hogy a „végek vége” előtt állunk. A halál angyala hív. Így végezte az Úr! Órangyalomnak vissza kell térni az égbe. Pedig valóban meg volt gyógyulva nagy veszélyes bajából. Az ő hatalmas tüdeje, melynek minden hangjára most is emlékszem: legyőzte a cudar halált, azt a fojtogató rémet, s akkor küldött le neki az Úr egy szebb halált. Megölte a szíve, hirtelen, gyorsan, fájdalom nélkül. Az az ő „jó szíve”, amely soha nem vétett senkinek, hogy tudott oly rossz szív lenni!

Mikor átmentem a szobájába, egészen nyugodt volt, azt mondta, hogy semmi fájdalmat sem érez, több gyertyát kért gyújtani, mert sötét van, s kért, hogy a ruháit készítssem oda, mert fel akar kelni. És aztán nézett rám azokkal a nagy, fekete, mindent mondó szemekkel, hogy én ahhoz hasonló sötétséget nem tudok álmodni. A túlvilág volt abban. Ő már látott abban, de ajkai nem mondhatták el, mit? Dr. Huray ott volt már az ágya mellett: éjfélkor, nyugtalanságtól, előérettől ösztönözve, visszajött. Nem segíthetett rajta többé.

Az érverés sebes volt, de alig érezhető. Kezemben tartott keze jéghideg. Aztán szép csendesen elaludt, egy jajszó, egy sóhajlás nélkül – örökre. Olyan szép halál volt, hogy meg kellett szeretni.

Hiszen mindezt nem azért mondom én el újra, mintha azt akarnám, hogy a sebeimet gyógyítsa a részvét. Megnyugodtam már benne, hogy jó volt ez így. Hosszú, boldog, dicsőséges életnek szép befejezése. Koszorúkon nyugszik, koszorúkkal van betemetve. S az egész nemzetnek a szeretete nyilvánult a ravatalánál. A legmagasabb uraktól a legszegényebb koldusnőig mindenki küldött utána egy „légy üdvözült”-et. Háladatlan volnék, ha el nem ismerném, hogy az általános részvét egy piramis ahhoz a kis darab kőhöz mérve, ami az én bánatom.

De mikor az a kis darab kő fekszik éppen a szívemen, s nem akar másutt feküdni.

Hiszen én is tudok filozofálni, nevetséges bolond sem vagyok, aki gyógyíthatatlan fájdalmat affektál; de oda akarom adni egész éneket azoknak, akik a lélektant az emberi szív boncolásából akarják kitalálni, akik minden szenvedélyt, indulatot, magát a jellemet annak a kis darab húsnak a szövetségéből akarnak kimagyarázni, magyarázzák meg hát, mi történt velem? E naptól fogva nem vagyok költő többé.

A testem ép, erős, mint azelőtt; étvágy, álom visszatért, még kacagok is vidám társaságban, hanem mikor az íróasztalom mellé leülök, itt nézem naphosszant az utolsó szót, amit akkor leírtam; „azonnal”, és nem tudom, mi következék utána?

Egyszer olvastam egy francia regényt, melyben egy férj a haldokló felesége ágya mellett alkudozik a nővéreivel, aki egy kerítőné, hogy amint a neje meghal, azonnal nőül vegyen egy leányt, aki gazdag és előkelő, de akinek sürgetős szükségése van egy férjre, hogy botlásának következményei el legyenek vele takarva, s a férj rááll. Hát én megengedem, hogy ilyen emberek is lehetnek a valóságban. De énnekem viszont engedjék meg az újkorszak bölcsei, hogy beszéljek nekik egy olyan boldogtalan emberről, aki a feleségével együtt a múzsáját is eltemette.

S ez is valóság.

Pedig ez nekem mesterségem, életmódom, mint a kovácsnak az üllő és kalapács. Keresem, és nem találok.

Azt mondják, hogy nagyszerű temetése volt. Én nem láttam belőle egyebet, mint a koporsó födelét, s nem emlékezem egyébre, mint arra, hogy milyen mély volt az az üreg, amibe lebocsátották, s hogy milyen hideg volt az a marok föld, amit utána dobtam, sehogy sem akart a két tenyerem között megmelegedni.

Milyen nagy volt az üresség körülöttem, mikor hazakerültem! Pedig ott voltak rokonaim, barátaim mind.

És az íróasztal!

Sok nagy baj ért az életben! Ez az íróasztal mindig menedéket nyújtott; ez védelmezett, megsegített, megvigasztalt, meggyógyított sok nagy nehéz sorsban.

És most meggyűlöltem azt az íróasztalt; undorral, iszonyattal közeledtem hozzá, mint egy bűntársához, aki hűtlen lett, és áruló. Pedig mégis le kellett hozzá ülnöm: a nagy halmaz vigasztaló levél ott hevert, azok közül sokra felelni kellett azonnal, meg kellett köszönni a közönség részvételét. Képzelem, hogy akik november 23-iki kelettel kaptak tőlem levelet, hogy mondták magukban: „Micsoda ferde sorok, micsoda kuszált betűk, mi töredezett, mi értelmetlen kifejezések!” Óh, ha tudnák, mibe volt mártogatva az a toll, amivel ama leveleket írtam!

Aztán megint újra kezdtem a futást. A gyűlölt asztaltól őhózzá. Csakhogy most már kissé messze volt tőlem a fekhelye. Mindennap kimentünk hozzá a leányommal, vittünk neki egy-egy ibolyacsokrot, s mikor hazaértem, egy kis idő múlva megint úgy jött, mintha újra vissza kellene mennem!

Minden ember azt mondaná, hogy bolond vagyok... Talán így is – gondolnak már ilyesmit.

Hiszen, az Isten szerelmeért, annyi becsületes, szerető férj temeti el nejét, akit imádott, megsiratott s aztán lát a dolog után, nem veszi el az eszét. Másnak is drága volt az, ami mindene volt. Tanult feledni és megnyugodni. Csak a te veszteséged több, mint másé?

Több!

Rám nézve nemcsak szerető hitves volt az, akit elvesztettem, hanem egész valóm kiegészítő része, ami az én jellememben hiányzott, megvolt az övében, s azt kölcsönadta; ő volt a lelkeben az acél. Őtőle jött költői munkálkodásomhoz a világosság és a melegség. Fogok én még ezután is írni, de hévtelenül, sugártalanul.

Aztán a mi egész életünk is rendkívüli volt. Nem fogja annak a részleteit megírni toll soha, mert azokat csak mi ketten tudtuk, s előttem szentebbek ezek a titkok, minthogy profanálni tudjam. Kitalálni pedig nem lehet, mert azok a mesék rejtélyeihez hajznak. De nagy vonásaiban mindenki ismeri. Szerelmünket ugyanazon szikra gyújtja meg, mely egy nemzetet új életre költött, s annak lángját a sors minden viharai próbálták ki elejétől végig, egy hosszú életen át. Az volt a nászutazás! Véres csatátereken keresztül, ostromolt városok égő romjai közt, bombák mennydörgése alatt; majd nekivágni a havas sivatagnak, ellenséges nép lakta vidékeknek, túrva nyomort, éhséget, fáradalmat, nekirohanni a vész köze-

pének, a kétségbeesés erélyével; keresztültörni az ellenség győzelmes táborán egyedül, kettecskén, s aztán elrejtőzni mély erdők sötétjében, egymásnak találkozózt adni farkasordító tanyák viskóiban, s azokon betegen is, félholtan is, százmérföldnyi távolból is, halálveszély fenyegetései közt is megjelenni! És éveken keresztül! Hányszor elveszhettem volna nyomorultul, ha nincs valaki, aki megsza- badításomra ki tudja gondolni azt, ami lehetetlen, és aztán lehetővé tudja azt ten- ni! A végveszély, a kétségbeesés utolsó perceiben láttam őt mindig megjelenni nevetve, derülten, diadalmas arccal: eltitkolva a saját szenvedését! S ezt felejte- ném el valaha?

S ha én elfelejteném is őt, nem felejt ő el engem. Mindennap felkeres álmo- ban, s beszél arról, ami volt és arról, ami lesz. És nappal nem tudok egyébről gondolkodni, mint arról, amit az álom félbenhagyott...

Ezt mégsem vihetem sokáig. Megöli a testemet a lelkem.

Rokonaim, barátaim mind azt tanácsolák, hogy menjek el rövid időre utazni, valahová, ahol melegebb a napsugár, ahol még a szabadban nyílnak a virágok, nemcsak a halotti koszorúkon; dolgozni úgyszólván képtelen vagyok, majd talán az út gyönyörűségei visszaadják a testi erőmet, az út bosszúságai vágyamat az „ittthon” után.

„Itthon?” Ez nagy kérdés.

Eddig három helyen is volt. Ahová együtt letelepedtünk. Hol lesz ezután?

Valóban úgy el voltam azon napokban gyöngülve, hogy csak végig-végig es- tem hosszában a földön, mikor gyorsabb járáshoz kezdtem: az utam kezdetén éppen alája estem a kocsinak; úgy szedett fel a leányom.

Van egy jó leányom, akinek én a művészi pályát szántam: a festészetet tanul- ta. A vész hírre, hogy anyja nagy beteg, hazasietett. Senkinek a koszorúja, amit a ravatalra tettek, nem volt olyan drága, mint az övé, mert ő azt a babért adta oda, amit saját maga remélt a jövőtől kiérdemelhetni. A művészpálya ezzel félbesza- kad. Meddig? A jó Isten tudja. Okos és jó volt a mondása, amivel elhatározását kifejezte: „Minden életnek van célja, az én életcélom eddig a művészet volt, ez- után az lesz, hogy az apámnak gondját viseljem”. S itt most egy nagy üres lap következik, amire hasztalan töprengek, nem tudom kitalálni, hogy mit írjak? Hát érdemes az én hátralevő életem arra, hogy azért valaki a műzsája csókját elfelejt- se? Talán jó valami váratlan fordulat? A sors leleményes. Az a nagy költő, nem mink!

Tehát legelőször is megyünk Münchenbe, elbúcsúzni a derék tanárunktól, a lángeszű Liezenmeyertől, s összecsomagolni a tanulmányokat, és hazaküldeni, aztán el abba az országba, ahol meleg a tenger. Mert ez az egyedül hű elem. A lég egyre változik, hol izzaszt, hol dermeszt; de a tenger, ha egyszer meleg, min- dig az.

De vajjon azért, hogy azt a koszorúkkal fedett sírt messzire elhagyom, az ál- mok nem jönnek-e utánam?

Erre a kérdésre adott válasz odafenn az a cím: „Utazás egy sírdomb körül.” Kezdjük hozzá.

II. Képek és fák

Hallom én azt jól!

Azt a gúnykacajt körülöttem: „Hahaha! – Vén poéta! Eddig is fantaszta volt, vénségére rémlátóvá lesz! Álmokat magyaráz – földöntúli lényekkel társalog – szellemeket hisz!...”

Hát igenis hiszek. Csakhogy nem félek tőlük, mint ahogy nem félek a méhek-től, amik körülöngnek; pedig a legtöbb ember fél tőlük – én hozzájuk vagyok szokva, ismerem őket, nem bánanak.

Hisz én már régen hozzászoktam, hogy körül legyek véve attól a kitalálhatlan világtól, aminek észleléséhez hiányzik az emberi testnél az érzék. – Még a múlt évi szeptemberben megírtam ezt az ide beiktatott fejezetet a „Képekről és fákról”, nem sejtve, hogy milyen jól fog találni ez a jelen kedélyállapotomhoz. Víg szüreti napok között fogamzott ez meg a fejemben. Majd a végén azt is megmondom, hogy mi vezetett erre a tanulmányra? A „Nemzet” szerkesztősége már akkor jelezte, hogy a cikkemet közölni fogja.

Tehát a tanulmány a következő:

Az a szoba, ahol én dolgozom, körös-körül van díszítve csupa merő öngyilkosok arcképeivel, mindenféle rámakba foglalva. – Azok pedig nem úgy kerültek a négy falamra, mintha én valami különös szenvedéllyel gyűjteném azoknak az arcképeit, akik valamely nevezetes öngyilkosság által tették magokat hírhedetté. – Nem! Ezek akkor, amidőn arcképeiket a szobám falára akasztottam, mind ország-világ bámulta nagy emberek voltak, körülragyogva a dicsőség fényétől; némelyik kedves jó barátom, rokonom, pártfogóm, kiket a nemzeti kegyelet tüntetett ki azzal, hogy arcképeiket megörökíté; s csak azután következett el rájuk az a végzet, hogy saját kezükkel törjék be azt az ismeretlen kaput, mely egy, testünkkel elérhetetlen világba vezet. Mind büszkén tekintenek alá rám!

Megnyitotta a rémek sorát Czakó Zsigmond. Ott van olajfestményű képe, Barabás ecsetje által élethíven megalkotva, délceg fiatal költői fej, az élet napsütötte zománcával arcán. Ő volt a magyar drámairodalom leghatalmasabb hőse; aki a magyar színpadon egy új korszakot alkotott meg, kegyence a kornak, ifjú kortársaitól szeretve, a vénektől pártfogolva, a közönségtől kezei hordozva; vajon mi lakhatott e merész tekintetű arcon belül? Minden estét együtt töltöttünk a „Pesti Hírlap” akkori szerkesztője, Csengery Antal szállásán. Az volt a gyűlhelye az ifjú szabadelvű Magyarország matadorainak: Petőfi, Pálffy Albert, Irinyi József, Pákh Albert, Emődi voltak mindennapi vendégtársak, néha Kazinczy Gábor is. Sem bor, sem kártya, sem szép asszony nem adta az élvezetet; tea mellett, irodalmi, szépműtani kérdések fölött vitáztunk, mikben Czakónak mély alapos tanulmányai kerültek érvényre. Egy délután, ismét ilyen kedélyes társalgás közepett, elővette Czakó Csengery céllovó pisztolyát az asztalfiókból, s mintha játszanék vele, szájába fogta a cső végét. Alig hallatszott a durranás, mikor hanyatt dőlt a karszékben. Csak a bal kezével pattintott néhányszor fittyeket a levegőben. A világot

akarta-e gúnyolni vele? – Estére halva volt. Sohase tudta meg senki, mi indította e szörnyű elhatározásra?

A második arckép, mely a falról alátekint, az az ismeretes daliás alak, azzal a fekete körszakállal, a sűrű fekete szemöldökkel: van benne valami I. Napóleontól és Columusból; úgy nevezi az utókor, hogy az „első magyar”, minden hű fia e hazának ismeri azt a mondást: „Magyarország nem volt; hanem lesz!” Ezt mondta, ezt tette, ezért küzdött, áldozott, eszmélt, ennek élt. A neve Széchenyi István. Akkor került ebbe a rájába, mikor Tisza-Duna partján ezt a népdalt énekelték: „Széchenyi homlokán virul a borostyán!” Egyszer aztán jött az a láthatatlan kéz, mely egykor Salmanassár király palotájára fenyegető jóslatát felírta, s odajegyzett az ő nagy mondása után egy kérdőjelt (?). S ez az egy jel képes volt elhomályosítani a vezető lángésznek világát. Nem bírta elviselni azt a gondolatot, hogy kétségbe vonhassa maga az Istenség az ő imádott hazájának létezését. Sokáig lelki halott volt: aztán egyszer csak láttuk feltámadni, hajdani szelleme egész ragyogásában. „Egy tekintetet” (Ein Blick) vetett az országra, s az olyan fényes volt, hogy megtörte az éjszakát; csak egy pillanatra, mint a villám. Tudjuk, hogyan halt meg. Azt mondánk: felment az égbe, a rosszul értesült bírótól a jobban értesült bíróhoz appellálni. Hanem azért az ő nagy elhatározása is örök talány maradt előttünk.

A harmadik arckép Teleki Lászlóé. Ez a nyugodt filozófi tekintet, ez a méltóságos alak, mellén összefont karokkal, most is elevenen áll mindnyájunk előtt, akik őt ismertük. Az arckép abból az időből keletkezett, amikor Teleki László még csak mint költő volt ismerve; midőn „Kegyenc” című drámáját színpadra hozták. Tizenöt évig állt e kép itt az íróasztalom fölött, ezalatt Teleki László átalakult a magyar emigráció egyik vezérévé, majd a nemzeti ellenzék szószólójává. Mindnyájunk szeme feléje volt fordulva; tőle vártuk: mit fog mondani az országgyűlésen, őrá volt bízva a határozati párt állásának megvédelmezése. S azon a reggelen, melyen mély államférfiúi tanulmánnyal készített szónoklatát el kellett volna a magyar parlament termében mondania, ott találták őt keresztüllőtt szívvél az íróasztala előtt. Senki sem tudja, mit hallgatott el, és miért?

Negyedik arckép Nyáry Pálé. A 48-as örömnapokban lett e kép falamra felfüggesztve, ő, aki nekem mint jellem, mint férfi ideálom volt; akiről azt írtam, hogy „vas ember”, akit láttam dacolni a sors minden viháival; láttam bátran megállni a helyét, ott, ahol a legbátrabbak is megremegtek; magam hozzá támaszkodtam, mikor a földet éreztem ingadozni a lábam alatt; aki úgy szeretett, mint a fiát, s én őt úgy, mint apámat; akiről azt mertem egyszer mondani, hogy, íme, itt egy ember, akit a sors arra választott ki, hogy minden csapását kipróbálja rajta! És mikor a sors csapásai megszűntek, vagy legalább megnyihültek; amikor visszaadott, ami legdrágább, a szabadság és a becsületetés, akkor Nyáry Pál egy rossz napon saját magát levetette a tarpéji szikláról, hová semmi ítélet nem küldé. Mi vitte őt oda? Kitalálhatatlan! Becsülve mindenki által, ellenfeleitől is, vezérállást foglalva egy tette hivatott hazafias pártnál; ép testtel, ép lélekkel, hogy mehetett oda fel az öldöklő magasba? Még előttevaló nap órákat töltött el velem, alispán korából való emlékeit beszélve nekem, mintegy hagyatékul. Utána szép vagyon maradt a rokonaira; tehát zilált anyagi viszonyok sem háboríták; hogy is háborították volna

azt, aki éveken át ette a politikai foglyok rabkenyerét, s nem kért, nem panaszkodott.

Talány, kibúvárhatlan örvény maradt, amelyben eltűnt.

Az ötödik alak Vidacs Jánosé. Ez is diadalmas fénynapokban került szobám rejtekébe, midőn a budapesti ellenzéki kör együtt választott meg bennünket elnökeinek. Valódi eszményképe volt a magyar forradalmárnak. (Többet nem is ismerem rajta kívül.) Ahogy más ember a selyem nyakravalót, ő úgy kötötte fel magának minden nap a hóhér kötelét. S merészsége mellett igazi jellem volt, aki még az ellenségnek adott szavát is megtartá, mint Regulus. És demokrata a szó igaz értelmében, aki kora reggeltől estig együtt dolgozott a munkásaival a gyárban, oktatta őket a kézi munkában, és tanítva a haza és a szabadság szeretetére, a kalapács csattogása között; az általa feltalált ekék valódi reformot idéztek elő a mezőgazdaságban. Amihez hozzáfogott, annak végre kellett hajtvania lenni. Ő alkotta meg a honvédelmi házat. Nagy összegek voltak a kezére bízva, s mikor ő is ugyanazon tarpéji szikláról leveté magát, mely Nyári Pált meghalni látta, egy fillér sem hiányzott az áldozat-összegeből: csak ő maga volt összezúzva; de nem a becsület!

A hatodik arckép egy idegen nemzetbeli államférfiúé; akit akkor hoztam szerény kis Pantheonomba, midőn ő, az idegen, hatalmas szót emelt az osztrák parlamentben a leigázott Magyarország igazai mellett; elmondva mindazt, amit nekünk el kell hallgatnunk. A hála, a hódolat érzelme hozta őt ide csendes hajlékomba. Néhány év múlva ez a nagy ember öngyilkosságot követett el. Miért? Ma sem tudja senki.

Hát a hetedik arcképet ne sorozzam-e közéjük? Petőfit. A magyar Tyrtaeust. Aki három alakban is meg van örökítve, rajz és ecset által itt a szemem előtt. Hát nem öngyilkosság volt-e az, amivel ő végezte? Fegyver nélkül, paripa nélkül odamenni a csataterre, hol irgalom nem ismerő ellenség folytatja az irtó harcot; s ott várni be, elmerengve, védtelenül, míg a diadalmas hordák paripáinak robogásától megrendül a lába alatt a föld? Így csak az tesz, aki szántsándékkal meg akarja áldozni magát! Tehát heten vannak.

Mind a heten olyan alakok, akik nagy, betöltetlen úrt hagytak maguk után. S én itt járok közöttük végtől-végig, évek során át, és kérdem, majd a rám néző alakoktól, majd a helyükön marad üres fehérségtől: mi volt abban a nagy bezárt könyvben, amit erőszakos kézzel felnyitottak?

És ők, meg az a „fehér sötétség”, nap-nap után évről évre mind azt felelgetik nekem: „Majd megszűjünk, ha utánunk jössz”. És mégsem félek tőlük; bizalommal, őszinte gyönyörrel társalkodom velük – mikor csöndes éjjel a zárt ajtó megzörren, a parkett megroppan, lassú hideg szellő fuvall át a szobán, dolgozó lámpámban nagyot lobban a láng: kérdezem magamban: „Melyitek járt itten?”

Pedig bizony mondom, hogy mindazon szellemek között, akik valaha emberi szívek megremegetésére, látható alakot öltöttek – egy sem volt oly sápadáskeltő, oly érverést elakasztó: sem az, mely Saul királyból kilopta a vitézi szívet, sem az, mely Brutust Philippihez idézte a végtalálkozóra, sem az, mely Macbeth kezéből kiejtette az áldomás poharat, mint amilyen az a hét alak itt, akiket ugyanazon a

pályán, amelyen én járok, előttem végighaladni és elbukni láttam – és akik most is itt vannak körülöttem.

Hanem én azért nem félek tőlük – mert szeretem őket.

Szeretem az otthonomat – együtt velük.

Ki innen a szabadba!

Mintha nem tudnának azok oda is utánam jönni!

Azt hiszitek tán, hogy csak a képek tudnak beszélni, a zöld fák nem?

Óh, milyen nagyon szeretjük mi a fákat! A mi fáinkat!

Amiket magunk ültettünk. Mikor megvettük azt a svábhegyi telket, három magyar holdnyi területen nem volt más, mint földi bodza, átgázolhatlan bozót, tüskés cihér: jó tanyája a rókának és a sündisznónak. Az első évben magunk ültettük el a gyümölcsmagot, s mikor azokból csemete lett, én magam ojtottam be valamennyit nemes gyümölcsbe. A feleségem annyira kényeztette őket, hogy még csak nyesni sem engedte: titokban tudtam csak lefűrészelni róluk az akadémikus ágat; ő azt hitte, hogy ez azoknak fáj. – Azonkívül is számos emlék van kötve e kerthez. A fáink között vannak jó ismerősök, jó barátok, rokonok ajándékai. Valóságos emlékalbum. Hányszor leveleztem én azt végig! (Nem azért dicsérem ám a kertemet, mintha el akarnám adni: hisz ez a kis darab föld az, amelyért szeretem ezt az egész planétát.)

A múlt évben igen jó szüretünk volt: pompás borom lett, és sok. (Ezt sem azért mondom, mintha vásárt akarnék vele csapni, nem. Magam iszom meg a jó barátaimmal: ezután arra adom a fejem. „Igyunk, Nagyúr! Nem boldog a magyar!” – Ez ugyan nem igaz; mert a magyar relatíve más földlakóhoz mérten elég boldog; hanem azért igyunk: ez már igaz!)

Egy fal melletti szőlőlugasom maga kiadott egy akó bort.

S a sok szagos szőlőtőke között, melyek aranyzöld, sárga, rózsaszín, bakacsín, kökénykék fürteikkel mosolyogtak felém; ott gyászolt egy lombos tőke, amelyen de csak egy böng sem volt. Mindenkinek feltűnik az, s mindenki megkérdi az okát? – Nem terem az soha! – Tizenhat esztendeje ott van már, és soha egy szemet nem hozott. Pedig a fajtája egyike a legbővebben termőknek; fekete izabella-szagos.

Ezt én szomszédomtól vettem jó pénzen, akit az igazi nevéől nem ismer senki: a szakálla színéért úgy hívták, hogy „Der rote Andrézel”. Híres szőlősgazda volt, a legszebb asztali fajokat ő honosította meg a Svábhegyen. Maga hozta oda a szép egészséges tőkét, és elültette oda a többiek sorába. Azon a télen összevesztett a fiaival; elbúsulta magát, kiment a szőlője gunyhójába, s ott a vadászfegyverével agyonlőtte magát. És az a szőlőtő soha egy fűrtöt nem terem, nem is virágozik azóta, pedig gazdagon hajt, gyönyörű nagy, sötétzöld szivalakú levelei vannak. Megpróbáltam én azzal már minden kertésztempót, visszametszettem,

karikára hajtottam, meggyűrűztem, mind nem használt: kárbaveszett nála a guano, a poudrette és Hooibrenk.

Menjünk odább.

Itt van egy sor kajsziabarackfa a völgyben, valamennyi mind lefelé konyult ágakkal, csak egy emeli ki magasan a sudarát közülök, mintha jegenyének készülné. Azok a lehajlók egy volt képviselőtársam (most kúriai bíró) emlékei, rendkívül jó termők, hajlott ágait az arany gyümölcs terhe szoktatta lefelé terebélyedésre. – Ezt az egyet pedig a hajdani ügyvédi principálisomtól kaptam, W..y Sándortól, aki szenvedélyes kertész volt. Két híres ügyvéd tartott egy irodát Pesten. M...r József és W..y Sándor, ezeknél praktizáltam én mint jurátus. A szabadságharc alatt M..r Józsefet nevezte ki a magyar kormány a „vértörvényszék” elnökévé. Jobbat nem is tehetett volna oda; mert az a humánus derék ember mindenkinek megmenté az életét, aki kezébe került. Hanem azért mégis főbe lőtte magát Világoson, ama bizonyos augusztus 13-án 1849-ben. W..y Sándor, kitűnő műveltségű férfi, akit mindenki szeretett, aki csak közelebb ismerte, életvidám kedély, egészséges organizmus, gazdag és nőtelen – egy délután Ó-Szőnynél – a bregetiumi romok között régiségeket keresve eltűnt – a Dunába ölte magát. Senki sem tudja, miért! – Hanem az ő emlékfáján soha egy szem gyümölcs meg nem érik.

Menjünk tovább.

Sokan fognak még emlékezni, akik a múlt évtizedekben Balatonfüreden megfordultak, arra a jovialis alakra, aki egy csokoládészínű kabátban, mely a hátán kezdett már megfakulni, végigjárt a sétányon, s mindenkinek tudott valami kedveset mondani: a jó „Pius”-ra. Valamikor komáromi bencés tanár volt, gyerekkoromtól ismertem, később tihanyi adminisztrátor. Tőle kaptam ajándékba két fát, mikor ott jártam egyszer; egy füredi spanyolmeggyet és egy „Veszerle”-barackot. Mind a kettő specialitása Fürednek, korán és sokat termő. Mire a fák megnőttek, az én öreg barátom azt tette, hogy egy este, vidám tarokkozás után, mérget vett be: reggelre halva találták az ágyában. – Rettentő eset volt. – Ha már a pap is elveszti a hitet! – Hanem az én fáim, amiket tőle kaptam emlékül, soha sem termettek egy szem gyümölcsöt sem. Lettek azokból olyan óriások, aminőket fajtájuk fel nem mutat: a spanyolmeggy túlnőtt a szomszéd cseresznyefákon, s emberderéknyi vastag lett; az őszibarackfa két öles, s derékban vetekedik a mandulafával. Amazt kiölte az 1875-iki jeges ár, mely völgyemet betöltte: emez a dombon még most is díszlik, virágzik ezerével; tavasszal tele van gyümölcssel, hanem abból egyetlen egy mutatónak való példány nem marad meg a fán; fonnyadtan letépi, lerázza valami láthatatlan kéz: évről évre.

Jerünk odább.

Itt áll egymás sorjában négy terepély diófa. Olyan magasak már, hogy a sárgarigó fészket rak az ágaik közé, s onnan csúfolódik le rám, hogy „te fiú”. Mind a négyet a feleségemnek egy kedves művésznő barátnéja bízta ránk emlék gyanánt. Négy gyermeke volt, három fiú, egy leány; a négy diót négy cserépbe ültette el, mindegyiknek egy-egy gyermeke nevét adva. Mikor aztán a csemetéknek szűk lett a cserép, odahozta hozzánk, hogy ültessük ki a szabadba, elmondva a velük

járó titkot: úgy viseljük gondját. – Jól is ápoltuk, a fák mind megnőttek. Van annak már húsz esztendeje. – Hanem egy közülök nem terem soha. A három fiúnak a fája ősszel ontja a termést: a leányé hallgat. Szegény kis Mariska! Mi történt vele? Ami annyiszor történik. A leány szíve sebet kap, s aztán azzal gyógyítja, hogy „kiszakítja”.

Most menjünk át a másik oldalra. Ott is áll egy fa, mely örökké meddő. Ezt már változatosság kedvéért egy fiúgyilkos apa ültette ide. Derék jó becsületes család volt. Ott laktak a Makkos Mária völgyében. A leggazdagabb sváb parasztok. Férfia, nője, örege, apraja mind olyan szép alak; szorgalmatos nép. A legnagyobb fiút, a kedvencet úgy szerették valamennyien. Felnőtt korában valódi óriás volt. Még a katonaszolgálatából is megváltotta az apja (abban az időben, amikor azt a kiváltságot egyezer forintért osztogatták). Kár volt azt tennie. – Egy reggel az ősz öreg Hof sírva jött fel hozzám azzal a szóval: „Én vagyok az a szerencsétlen apa, aki megölte a fiát”. – Kénytelen volt őt megölni, saját kezeivel! Azt a délceg, herkulesi alakot. Annyira igaza volt az apának, hogy én ösztönözve éreztem magamat, közbenjárni mellette. Kegyelmet kapott – szegény. – Számoljon Istennel és a saját szívével. – Hálából egy nagy gyümölcsfát hozott a vállán, gyalog, két óra járásról. Ide ültette; megéledt, erős fa. De nincs rajta áldás. Csak könnyezik. Most lássuk a derültebb oldalát a kertészetemnek.

Látjátok ezt a nagy terepély almafát itt a völgyben, megrakva a leggyönyörűbb gyümölcssel: hogy csakúgy nevet az emberre! Ennek az ojtóágát boldogult jó anyám hozta gondosan eltéve, a komáromi kertjéből. Az ő kedvenc almája volt ez: kertészeti neve „reINETte des dames”, mi csak úgy híjuk, hogy az „anyánk almája”. Magam ojtottam be az itt talált vadoncba ezt az ágacskát; már a harmadik évében megvallotta a termését, és azóta minden évben terem; nem tart soha pihenő évet, mint más gyümölcsfa, s némely évben ötszázat is ad abból a fölséges gyümölcsből, ami tavaszig eláll, s ha egyet a szobába tesznek, beillatozza azt, mint a virág. S ahány fát ennek az ágaival nemesítettünk magam és rokona-im, azok mind azt hirdetik, hogy az „anyai kéz” van fölötte.

Most mutatok nektek valami mást.

Itt van egy szép nagy cseresznyefa, a legjobb fekete ropogós „ökörsem”. Ennek a két ágát ketten ojtottuk el, régimódi „hasításba” a Károly bátyámmal. Azt mindenki tudja, hogy van nekem egy testvérbátyám, aki minden tekintetben különb ember, mint én. Olyan nagyon is szeretjük egymást, ahogy csak testvérek valaha tehették. Az egy törzsbe ojtott két ág mindegyike megeredt, s kövér hajtásokat eresztve indult neki, egymással versenyezni a növésben. És azután, ahol csak ennek a két törzsnek a dereka, vagy az ágai egymáshoz hozzá értek, azok ott úgy összeforrtak, hogy valósággal egy törzsöt képeznek, anélkül hogy emberi kéz segített volna nekik benne.

Hanem azután, amit mint valóságos tüneményt legvégül hagytam: az a májusfa, itt a dolgozószobám ablakai előtt. Ennek az ágacskáját ezelőtt mintegy harminc évvel törte le feleségem idősb Emich Gusztáv jó barátom és kiadóm svábhelyi kertjének egy fájáról. Azt a kis letört ágot cserépbe elülteté. Kezeinek ápolása mellett gyökeret vert a kis gally (nyár derekán). Aztán más tavasszal ide ül-

tette az ablakom előtti virágágyba. Az ott felnőtt szép nagy sudár fának, s minden évben meghozta azokat a gyöngyvirág alakú, kedves illatú fürtjeit, első fa virágait a tavasznak. Úgy hittük „az én fám”. Ezelőtt tizenkilenc esztendővel, májusban nagy, nehéz betegség döntött ágyba. Minden orvos lemondott már rólam: a hírlapi riporterek készen tartották a fiókjukban az életírásomat, hogy amint jön a hír, nyomdába küldhessék, csak a F-et kell eléje tenni. Ekkor az én derék orvosom és barátom, Kovács Sebestyén Endre, azt mondá: „Nem kell neked már sem digitális, sem laurocerasus; hanem próbáld meg az eleven virágokkal: a friss hegyi levegő az”. – Ápril 16-ikán mentünk ki, nőmmel és egész háznépemmel a „zöldbe”. – Kivételes szép tavaszelő volt: buja zöld már a fű, tele ibolyákkal és pimpimpáréval; én még olyan gyöngye voltam, hogy óra telt bele, amíg a kertem egyik végétől a másikig el tudtam járni. Mégis mindennap végigjártam; nem egyszer, többször is. És aztán ellestem, hogy rügyeznek a fabimbók, hogy pattannak ki a cseresznyevirágok közös burkaikból; hogy követik példájukat a körtevirágok; már az almák is készülődnek, s a dió barkái megnőnek húsos porhintő függőké ... csak az „én fám” marad hátra. Máskor ő futott előre! Amikor még a többi mind kopasz, már ő tele szokott lenni idefönn levéllel, csilingelő fürtökkel – most hallgat és alszik. Egy kémező késvágás a kérgebe felvilágosított róla, hogy az „én fám” ki van veszve. Egész a tövéig elszáradt. „Tehát velem akarsz jönni?” – Lefűrészeltem a fát tőben. Életem jelképét. – S azzal folytattam a csendes járkálást a többiek között. – Egy reggel aztán, mikor ismét elmentem a pusztai virágágy mellett, azt látom, hogy a kihalt fa törzséből öt ág új sarjadzik elő. Egy hó múlva már magasabbak voltak az új hajtások, mint én – s május végén már ott deklamáltam az országházban. – És most az újon kisarjadt fa a fél házat betakarja lombjaival, s mikor virulni kezd, teleillatozza az egész vidéket.

Akárhová nézek, bármerre fordulok, mindenütt őt látom, akit a nagy bölcsek nem akarnak látni: – fűben – fában és a fa levelében ...

III. Álmodok és nem-álmodok

Volt egykor (a harmincas években) egy híres bölcsészeti tanár Pápán: Márton József, aki azt mondá, hogy „Mind bolond, aki az álmát elbeszéli; de még bolondabb, aki meghallgatja”. Ennél még erősebbet mondott Miklós cár, mikor kiadta az emlékezetes hatalomszót, miszerint „A lengyeleknek nem szabad többé álmodni!” Én azonban ily nagy tekintélyek ellenére is bátor vagyok azt állítani, hogy az álmodoknak joguk van az élethez, s mindaz, amire visszaemlékezünk, hozzá tartozik az életünk történetéhez.

Előrebocsátom, hogy én valami álmodszuszék nem vagyok, aki azért álmodik, hogy lutriba rakja. Nem is igen érek rá. Naponkint öt-hat óránál többet nem alszom. És akkor alszom mélyen, testem, lelkem együtt. Az olyan álmodokat nem számítom az emlékezésre méltók közé, aminőkkel a humorisztikus álmodtündér

szokta megbüntetni a restelkedőt, aki az első fölébredés után mindjárt fel nem ugrik, hanem újra elszundikál: aminő az, hogy a színpadra kell lépnem, színész vagyok s egy szót sem tudok a szerepemből; jogász vagyok, rigorozálnom kellene, s nem tudom a leckét; fényes bálba vagyok hívva, ott állok teljes parádében, s akkor veszem észre, hogy nincs a lábamon csizma. A lázas álmok szörnyeit is a nem-lények sorába számítom, miket a kínzott idegek idétlenül teremtenek, zürzavaros érthetetlen képek, kuszált meséikkel. Azonban vannak álmok, amik csak folytatásai annak, amivel ébren foglalkozunk, ami egész lelkünket eltöltötte, a nappali gondolatfolyamnak.

Megtörtént rajtam többször, hogy mikor egy regény kidolgozásánál nagyon belelétem magamat a mesémbé, éjjel álomban folytattam a félbehagyott munkát, úgyhogy mikor fölébredtem, csak le kellett írnom a hozzá álmodottat, s nem ez volt a munkának a legrosszabb része. Máskor a gyötrelmes álommese folyamán eszembe jut, hogy hisz ez csak álom, s nekem teljes akaratszabadságom van rá, azt, ami engem bánt, kiigazítani, s ráparancsolni magamra, hogy álmodjam jobb kimenetelt; s ha nem akar a hippogriff engedelmeskedni, azt mondom: nem nézem azt tovább, és fölébredek. Tudom provokálni, tudom legyőzni az álomtündért.

Az álom nem igaz: de igazságos. Álmában a zsarnokot nem védik a testőrei: áldozatai odaléphetnek hozzá, s meg kell hallgatnia, amit fülébe suttoznak, s reszketni előttük; álmban a kéjenc összetalálkozik a hóban didergő árva gyermekével, akit elfelejtett, s kénytelen azt az ölébe felvenni; álmban a világ szép asszonya látja büntetését: ráncos képű banyának látja magát, rongyászputtonnyal a hátán; álmban a parlament szónoka miniszteri karszékek során nyújtózik végig, s a miniszter bárányokat legeltet otthon. Álmában a rab leveti láncait, s elhagyott családjával ül az otthoni tűzhely mellett; álmban a szegény dúsan lakomázik, a kopasz szögfürtöket kap, a bukott kincsekre talál, a gyöngé vitéz lesz; álmban a beteg leány menyasszonynak látja magát. S hogy tud az álom utaztatni! Villany, repülőgép mind semmi az ő rendszeréhez képest: ahány perc, annyi város. S milyen nagyszerű az időszámlálása! Öt perc alatt egy nap történetét végigmutatja, benne van virradat, alkonyat, dél és éjszaka.

Hanem hiszen, akinek nem tetszenek az álmai, könnyen segíthet rajtuk. Verje ki a fejből azt a gondot, ami azokat dajkálja. Különösen minek a bánatot még üvegházban tartani, és tenyésztetni?

Tökéletes igaz. Az élőknek joguk van az élethez. S aki él, az örülhet.

S hála társadalmi intézményeinknek, az örömöket és gyönyörűségeket úgy árulják úton-útfélen, mint az eau gazeuse-öt; akinek tetszik: citrommal, akinek jobban tetszik, vaníliával. Ha nincs „otthon”, van „walhalla”. A paradicsom tiltott fája nincs már tilalom alatt.

S ugyan mit mondana a világ, ha egyszer csak azt hallaná, hogy az öreg „idealista”, hogy fájó álmait kerülje, az éjszakákat végigdözsöli, víg pohár és dévaj társaság közt? Hát mit mondana? Azt, hogy vénségére megjött neki az esze. Végre-valahára ő is rátért az egyedül idvezítő realizmusra. Ez a mai kor igazi vallása, melynek mindenki hódol. Megtért végre ő is. Most lesz már az igazi úton.

Hej, milyen mulatságos lesz, ha majd elkezd mindazt, amit eddig dicsőített, ezentúl kiszatírázni!

Azonban arra sincs szükség, hogy a haza és az ismerősök glosszákat csináljanak afelől, hogy egy gyászoló hitves mivel vigasztalja magát? Az a fátyol ott a kalapon nagy privilégium. Elég széles a világ. S a világvárosok Argusz-szeme csak lát, de nem ismer. Végigjárhatom fél Európát, s mikor visszakerülök, írhatok a templomokról és múzeumokról: ki tudja a többit, hol jártam!

Én azonban útítársat is vittem magammal: a leányomat. Megcsalhatja valaki az anyját, megcsalhatja a feleségét, de a leányát nem.

Ketten tettük meg együtt azt az utazást egy sírdomb körül. Az első vasúti futamodás Budapesttől Bécsig nem sok eszmecezerére ad alkalmat. Százszor látott vidék; percnyi pontosságú megérkezés, ugyanazok a cigányok Érsekújváron, ugyanaz a mákos kifli Pozsonyban. Pozsonyig „mehet!”, Marcheggen túl „fertig”. Hozzá vagyok szokva, hogy a vasúton, ha másodmagammal utazom, féltő gondosságból zsémbeljek vele: „Vigyázz, hogy meg ne hűlj! Ne rontsd a szemed az olvasással, nem vagy éhes? Ne nézz ki az ablakon!”, csak az lep meg, hogy ezúttal mindenre olyan rögtön szót fogadnak. Bécsben megszállunk a megszokott régi hotelbe, a Szent Péter-templom mögött, ahol annyiszor szedegették fel a galambok az ablak párkányára hintett morzsákat. Mikor a szobáinkban elhelyezkedtünk, úgy jön, hogy leüljek az íróasztalhoz, ahogy szoktam, megtáviratozni haza, hogy baj nélkül megérkeztem. Kettőt lépek felé, ott megállok: hiszen nincs már kinek?

Azután elköltjük az egyszerű vacsorát, s hogy jobb legyen az álmod, lefekvés előtt a magammal hozott olvasmányt előveszem, gondolva, hogy ezen csak elálmosodom. Szépműtani értekezés: Haraszi műve a „realisztikus regényirodalom”-ról. Azt hiszem, ez majd elálmosít: de az ellenkezőt tette velem. Figyelmemet egészen lekötötte. Kényszerített a vitatkozásra. Képes lettem volna reggelig fennmaradni fölötte. A kályhában újra felszítottam a tüzet; s ismét nekiültem a végtől végig érdekes olvasmánynak, mely hatalmasan kidomborítja a realisztikus regényirodalom műalkotását, úgyhogy annak minden hibái kifelé fordulnak, majd meg széjjelszedi darabokra, belepillantatva annak legbelsőbb zsigereibe. Az ember a boncoló teremben hiszi magát.

Végül aztán, midőn a mű szerzője engem is fölemlít, mint „nagy idealistánkat”, ez végképp elvette a szememről az álmod; úgyhogy a mint a gyertyát eloltottam, s a szemem lehunytam, akkor is kénytelen voltam az olvasott tárggyal foglalkozni.

Hát miért volnék én idealista? S miért volnának realisták csak azok, akik Balzac és Zola iskolájához tartoznak? Hiszen igaz, hogy furcsa dolgokat is írtam össze, amelyeket csapongó képzelet hozott elém; de a munkáim összes tömege egy egész nemzet népeletét igyekszik híven, a valótól ellesetten visszaadni. Én egész hajlamom szerint realista író vagyok, s azt mondom, hogy ilyen a valódi élet. Csak egy különbség van közöttünk. Megmondom, hogy mi? Én ezer ember közül, akinek az élettörténetét ismerem (pedig annyiét ismerem), találtam ötven olyan alakot, aki képviselője volt a rossz szenvedélyeknek; de találtam ötszázat olyant, akinek jelleme a mindennapin felül emelkedett. Hát ha az ötvennek a történetét írtam volna meg csupán, most magasztalnának, hogy milyen derék realis-

ta író vagyok; de mert azok mellett a többséget alkotó magasabb jellemeket választottam vezéralakokul, azoknak a történetét vettem tanúságu: azzal szidnak, hogy idealista vagyok. Én nem tagadom el a regényírónak azt a jogát, hogy az élet árnyoldalait élethűen részletezve csoportosan adja az olvasó elé; de követelem, hogy az élet fényoldalai is el legyenek fogadva realizmusnak. Hát csak a korcsmai dulakodás képe jogosult faj; a csatater leírása már nem az? A részeg, a kéjenc csak a valódi emberalak? A hős, a mártír már csak képzelet? A városok szennye, a kloakák förtelme, a lebuok maszatja csak a realizmus? A virágos mező, a háborgó tenger, a falusi magány már csak idealizmus? A kéjvágy, az állati ösztön a valódi emberi attribútum; az erény, a hűség csak tettetett külmáz? Minden asszony, leány, ifja, véne, szépe, rútyja veszendő és esendő, csak a kísértés, a csáb alkalma jöjjön eléje? Ez az igaz? Nincsen erény? Ha van, bolond, aki tartja? De hát aki ezt állítja, az nem ismert-e soha anyát, feleséget, leányt? El tudja-e ítélni a saját szülőit is? Akik par excellence realistáknak szeretik magukat hívatni, erőszakosan kiválogatják a társadalomból a romlott kivételeket, alakokban úgy, mint helyzetekben: s azokat csoportosítják mesterségesen; hanem azért, mert híven van leírva, a kórház, a fegyenctelep, a tébolyda nem képviseli az igazi világot. Nekem a világ szebb fele jobban tetszik, de azért nem vagyok idealista.

Félig-meddig megnyugtattam magamat, hogy hát nem vagyok idealista. Hanem azért csak nem tudtam elaludni.

Pedig hiszen olyan távol voltam már azoktól az áloműző szobáktól – otthon!

Úgy szoktam leginkább elaludni, hogy az egyik kezemet a fejem alá, a másikat a homlokomra teszem. Ez sem használt.

Kérek: ne nevesetek ki. Elalvás előtt szoktam imádkozni. – Bevallom, nem szégyenlem.

Magamnak nem kérek semmit Istentől, megköszönöm azt a sok jót, amit velem tett életemben; csupán azt kérem, hogy őrizze meg minden rossztól azokat, akiket szeretek: nőmet, leányomat, testvéreimet, királyomat és családját és aztán (most nevesetek már!) és aztán Tisza Kálmánt ...

Sok év során át így megy az. Egy nap sem felejtettem őt ki soha.

Miért? Azért, mert legjobb barátom. Nem azért, mert nagy ember. Akkor is megtartom szívemben, amikor nem lesz miniszterelnök, hanem geszti szántóvető, vagy netalán szibériai útitársam? Hányszor utaztunk együtt hasonló vidékeken keresztül! Azt csak az Isten tudja: megírni nem fogja senki.

Mikor a nőm meghalt, ő volt a legelső, barátaim közül, aki meglátogatott. Sándor öcsémmel együtt ültünk a szobában hárman, közel fél óra hosszat, s a nagy, okos, ember, aki minden nehéz kérdésben kész szónok, ebben a nehéz fél órában egy szót sem tudott hozzám szólani. És ez az ő nagy hallgatása több volt előttem a bölcsek minden ékesszólásánál.

Tehát elkezdtem imádkozni. Az első szónál megakadtam. „Nőmet!” Hiszen nincs már. Ennél a nagy hézagnál mindennap meg kell állanom.

Végre mégis elnyomott az álom; és aztán aludtam olyan mélyen, mint egy csatából fennmaradt, akinek mindegy: vetett ágyon fekszik-e, vagy fagyos rögön.

Egyszer egy nagy rémület riaszt fel. Kiáltottak talán? Föltekintek, s szemközt az ágyammal látok egy hosszú tűzvonalat. Mi az? A szomszéd szobában fekszik a feleségem; a gyertyától meggyulladt a szőnyeg, a szobában tűz támadt. Felugrom az ágyamból, hogy átsiessek a mentésére, megyek a tűzvonal felé, nem találok az ajtót, mely a szomszéd szobába nyílik, hanem a helyett a kezeim érzik, hogy a fal már egészen át van hevülve a szobatűztől. Kiáltok a cselédek után, a másik ajtót keresem, mely szobámból a folyosóra kivezet; azt megtalálom, felnyitom, s csak akkor térek helyes eszméletemhez, hogy hiszen nem otthon vagyok most, hanem Bécsben a Wandl fogadóban, s az a tűzvonal ottan, a kályha alsó rekeszébe hullott parázs, s az átmelegült szobafal maga a kályha. Én tehát körüljártam az egész szobát, egyik végétől a másikig, látó szemekkel, teljesen ébren, és mégis álmodva.

Ha ez így tart, ennek nem lesz jó vége!

IV. Még mindig az álmok

Másnap este már Münchenben voltunk.

Az ismerőseim kedvéért megjegyzem, hogy nem a geográfiai ismeretekben való tökéletlenség ejtette velem útba az Izár melletti Athenaet Olaszország felé. Ámbár ez nálam megbocsátható volna: ha mellém állítom a nápolyi fővasút-állomás pénztárosát, aki visszatért minden módon arra kapacitált, hogy ha Budapestre akarok utazni, váltsak jegyet München felé, ez a legegyszerűbb útja annak. Hanem azért kellett odamennünk, hogy búcsút vegyünk egy időre leányomnak második otthonától: a komoly, nyugodalmas bajor fővárostól, melynek Magyarország, művészeti felvirágzásáért, oly sokat köszönhet; a zseniális művész, magyar hazánkfia, Liezenmayer tanártól, ki irányunkban oly igaz baráti szívesseget tanúsított, és a derék magyar családtól, a jó Ungeréktől, kiknél leányom, mintha saját családi körében volna, olyan gondos ápolást és jóízű magyar étékfogyasztást talált. Azután összecsomagolni mindent: tanulmányt, atelierfölszerelést, mannequint, s útnak indítani Budapest felé.

Egész Münchenben létem alatt ködös, esős idő volt, ami alig engedett pár órát a képtárak, végignézéséhez; a többi részét a napnak „Buchholzék Italiában” olvasásával töltöttem. Egészséges, jó humorú olvasmány, különösen appetitoriumnak az olaszországi úthoz. Közbe egy kis Bädeker-tanulmány. Azután meg egy zsebbeli könyvecskében való búvárkodás, mely olasz kifejezéseket tartalmaz: mivelhogy annyit tudok olaszul, hogy a hírlapi újdonságokat megértsem; hanem az megeshetik azért rajtam, hogy forró vizet hozatok, mikor hideget akarok kapni az olasztól.

Ezek ugyan elég prózai napi foglalatosságok; reggeli gyertyagyújtástól, amíg éjjel a gyertya csonkig leég.

Sehogy sem értem, hogy függ ezzel össze, ami következik. Még olvasom az olasz társalgó könyvet; még hallgatom a fejem fölött hangzó zongorakalapálást,

amidőn egy fájdalmas hang a mellékszobából kiszólt. Felállok, kimegyek. Ott találok ágyban fekvő betegemet. Azt mondja, hogy nagyon hideg volt odakinn; mégis jobb itten. Tudom, hogy ez igaz. De hát lehetséges-e azt változtatni? Az ágya mellett állnak leghívebb rokonaim: Hegedűs, Huray orvos; két gyertya ég az asztalon, ernyővel takarva, hogy a beteg szemébe ne süssön. És ő arra kér, hogy írjak néhány sort annak az úrhölgynek, aki a fejünk fölött zongorázik, hagyná abba: ő nem tud tőle aludni. Én kétkedve fordulok a két rokonom felé, s suttogva kérdezem, hogy írjam én a házban lakó szomszédomnak azt, hogy ne zongorázzék éjjel, nőm nem alhatik miatta; hisz az jól tudja, hogy ő nagy álmat alszik már; hisz látta, mikor eltemették; hallotta, mikor elsiratták.

A rokonaim erre azt felelik, hogy „Álmodtad ezt, édes bátyám”.

„Mit? Hát az mind álom lett volna? A betegség rossz fordulata; az a hideg kéz a kezemben; az a túlvilági rámtétekintés; az a ravatal itt a szobában, aztán a színház csarnokában; azok a koszorúk; a gyászdal; a tolongó néptömeg, amit csak a fiatalság által képezett lánc tart vissza, hogy el ne sodorjon bennünket? Aztán a táviratok, részvétlevelek halmaza? Maga az a mély gödör, amelybe lebocsáták? Aztán az a babérral és virágokkal tetéztetett halom? Ez mind csak az én álmom?

„Bizony, álmodtam azt, édes bátyám”, szól az orvos, megszokott, jóságosan komoly tekintetével. S aztán elmondja, hogy vannak ilyen eleven álmok, amikről az ember azt hiszi, hogy ébren látta. A beteg jobban van, íme, most hozták meg számára az új gyógyszer.

Én egészen megnyugszom benne, hogy úgy van.

Akkor hát mégis kell levelet írnom a szomszédomnak, hogy hagyja abba az álomrontó zenegyakorlatot. Visszamegyek a dolgozószobámba, s leülök az íróasztalomhoz, hogy levelet írjak.

Hát ez mi? Hisz ezeknek a levélpapíroknak gyászszegélyük van? Hát miért van a levélpapírjaimon ez a gyászszegély? Minek ez a fekete keret itt? Felugrom, hogy ezt megkérdezzem a mellékszobában levőktől; de már akkor nincs ott sem az ágyban fekvő beteg, sem az ápoló rokonok, sem az égő gyertyák; hanem van helyettük valami megnevezhetetlen alak: a megtestesült sötétség, mely elevenné vált; nem látom az arcát, nem tudom a nevét, mégis jól ismerem. Úgy közelít felém, mintha meg akarna áldani, mintha meg akarna félemlíteni, mintha el akarna valamit mondani, amit még nem tudok, amit még nem értek, s mikor egészen odaér hozzám, minden idegemet valami kimondhatatlan, jólérző zsibbadás fogja el, ami több, mint az álom, jobb, mint az álom. Valamerre szállok; gyorsabban, mint a felhő. A földteke messze elmarad alattam; már csak olyan, mint a hold, utoljára már csak egy kis kék csillag, szivárványos ködudvarral, s még mindig szállok tovább a felséges űrben, ahol nincs többé „idő”; a perc vagy ezredév, a nap vagy éj mindegy...

Reggel ott találtam az éji asztalkámon, az ágyam mellett, nőmnek azt a legutolsó arcképét, ami oly elevenen, híven tünteti őt fel élete legutolsó hónapjaiból. Igaz, hogy magam tettem azt oda az este. Nem vagyok még hozzászokva, hogy egyedül aludjam...

Azután egy vágatással leutaztunk Veronáig. Ez a nap kivételesen szép volt, gyönyörű derült idő kísért bennünket a szép Tirol havasain keresztül. Az olasz vámhivatalnokok ellen sem lehet semmi panaszunk, igen udvariasak voltak, s nem turkálták fel a bőröndünket, amelyben mindkettőnk egész útikészlete elfért. A gyász toilette-je nagyon szerény.

Csillagos éj volt, mire Veronába megérkeztünk, éjfélre fordult, mikor a hotel-omnibus megállt a Grand Hotel de Londres előtt.

Nagyszerűségben nincs hiány a Grand Hotel-nél; fehér márványból van a lépcső; hanem a szobákban dermesztő hideg, egy ablakot sem lehet bezárni: mind valamennyinél hiányzik a zárhoz való ütköző. Odakünn pedig jégdara esik, s füttyül a szél. Hanem azért az olasz tagadja, hogy őnála tél is van. A tagadás látható jelvényei a láthatatlan kályhák: ezt az állatot itt nem ismerik. Az egyik szobában volna valami kandallóforma; de az egész hozzávaló fűtőszerszám mindössze egy szőlő fűjtató; különben is jobb a vasajtót zárva hagyni, mert ha ezt is kinyitjuk, a gyertyát elfújja a szél. Ágyak vannak, olyan magasak, hogy tornagyakorlat kell beléjük felkapaszkodni; kengyel kellene hozzájuk; hanem aztán a nagy, széles ágyhoz van „egy” akkora kis váncos, aminőt nálunk fogfájós ember ábrázatjára szoktak felkötni bodzavirággal megtöltve; ha az éjjel elveszti az ember a feje alól, soha rá nem talál; a derékalj, tapintás szerint ítélve, faragott márványból van, s takaró egy szál piquet-paplan.

Szorgálattevő lélek természetesen sehol sincsen. Éjfélkor minden becsületes ember aluszik.

Szerencsére magyarok vagyunk, akik ha útra kelnek, megtartják a szabályt, hogy „Télen kenyeredet, nyáron bundádat el ne hagyd!”, s tudnak magukon segíteni.

Hanem egy dolgot csakugyan mégis meg kellene tudni, amely minden emberi létnek a végcélját képezi. Más európai vendéglőkben az ilyenek az ajtaja két nagy zérussal szokott megjelölve lenni; itt más szokás dívik: az ajtó ki van tárva, s kilincsénél fogva madzaggal egy ablaktáblához hozzá kötve, s midőn azon belép az éjjeli vándor, gyertyája egy nagyszerű csarnokot világít meg, egy tágas porticust, melynek háttéréből méltóságteljesen emelkedik ki egy magas zsámolyon nyugvó trónus, körülszárnyalva félkörben alacsonyabb ülőhelyekkel, melyek közül nem hiányzik az a gitár alakú lovagló szék sem. Egész társaság számára van itt berendezve. Table d'hôte a posteriori. Igazán praktikus egy intézmény! De hogy a díszes localitás üres óráiban is a közcélra szolgáljon, egy része függöny-nyel el van rekesztve; s az ott a pincérek alvóhelye. Hogy semmi sincs új a nap alatt, azt már tudom, hanem árnyékban még találni néha meglepő dolgokat.

Éjszakára csakugyan minden bundát, köpönyeget fölszedtem, hogy meg ne fagyjak a szép Itáliában. Talán ennek köszönhetem a következő álmomat.

Azt álmodtam, hogy már köztudomású dolog volt felőlem, hogy meg vagyok bolondulva. Úgy kezdtem magamat viselni. Nem szükség azért az embernek meztláb kiszaladni az utcára, székeket összetörni, templomi beszéd alatt felkacagni. Van annak más csalhatatlan jelensége is. Elkezdtem mindenfelé igazat mondani. Tegyük különbséget a szó között. Igazat mondani becsületes ember dolga min-

denkor; az igazat megmondani: erős jellemű ember feladata, kellő alkalommal; hanem az igazat elmondani, akár kívántatik, akár nem: ez a bolondság. S én megtettem azt, hogy összejöttem egy barátommal, akinek milliomos apja akkor halt meg (azelőtt nagyon szűken tartotta a fiát), s azt mondtam neki, hogy „Sietek neked gratulálni, kedves barátom, azon szerencsés esemény fölött, mely téged ért!”, ahelyett, hogy azt mondtam volna neki: „Engedd meg, kedves barátom, hogy részt vegyek azon mély fájdalomadban, melyet a sors rád mért”. Ez aztán mindjárt egy volt, aki azt mondta, hogy bolond vagyok; azután összejöttem egy író társammal, aki egy ostoba darabot adatott elő a színpadon, de ami elég külső sikert aratott; ennek meg azt mondtam: fogadd őszinte részvéteimet azon szerencsétlenség fölött, hogy ilyen fejtetőre esett szülőttel vert meg a balsors szeszélye. Ez volt a második, aki elhíresztelte, hogy az eszem tisztul. Azután összejöttem egy jótékony egyleti védasszonysággal: „Láttam nagysádnak az árváit; szegények, bizony nagyon el vannak hanyagolva!” „Hogyan? Ön a mi árvaházunknál tett látogatást?” „Nem! A nagysád saját házában tettem.” Ez sem fog engem többet okos embernek nevezni soha. Még odahaza is eltértem a meggondolás ösvényéről: elmondtam, hogy biz én nekem jobban tetszik a fiatal hölgyek társasága, mint a tisztos matrónáké! Megbámultak érte. Itt zavar van az agyban! Jöttek hozzám a választó polgárok s fölkeríttek, hogy tartsak programbeszédet: „Nem tudok, barátim; ostoba vagyok!” Az már csak nagy bolond, aki elismeri saját magáról, hogy ostoba! De végképp bekötötte a koszorúmat, mikor egyik-másik jó cimborámnak, aki odajött hozzám, hogy szokás szerint írjam alá a váltóját, azt feleltem: „Nem írok többé semmit alá! Élünk meg, ahogy tudunk, adósságcsinálás nélkül. Élünk kenyéren, vízen inkább; de több váltót ne írjunk alá!” Ezzel végképp ki lett tárva mindenki előtt, hogy elvesztettem az eszemet. Hisz aki ilyesmit ki mer mondani, az bolond! Futóbolond! Azt meg kell kötnözn. És én már tudtam jól, hogy ki van adva ellenem a rendelet, hogy szépszerével szállítsanak el a Lipótmezőre. Elérkeztek értem. Betoppán hozzám két martialis konstábler, s tudatja velem lapidáris gorombasággal, hogy odalenn vár a kocsi, hát ne sokat teketóriázzak, hanem kövessem őket. Az egyik rendőr felgyűrte kabátja ujját a karjáról, hogy megmutassa azokat a sámsoni izmokat rajta, ha netalán kedvem találna lenni az ellenszegülésre. Én átláttam, hogy most védtelen vagyok. Ravasz voltam; úgy tettetém, mintha magam is bele volnék nyugodva az elszállításomba: nyájasan, szelíden beszéltem fogdmegeimhez. Csupán arra kértem őket, hogy engedjék meg, hadd üljek le egy percre az íróasztalomhoz, megírni a lemondásomat a mandátumomról a képviselőházhoz. Voltaképpen pedig az volt a szándékom, hogy juthassak csak egyszer az íróasztalomhoz, ottan hever az én jó cserkesz kindzsálom, ez az a törforma fegyver, amivel a kéztusában a pikkelypáncélt keresztülütik, hogy markolatig meg nem áll. Csak egyszer az a kindzsál a kezembe kerüljön, majd egyszerre helyreáll az egyenlőség a sámsoni és a daemoni erő között: akkor aztán majd megmondom, hogy ki lakik bennem. Az öldöklés pokolvágya lüktetett az ereimben.

Odacsalogattam a kísérőimet az íróasztalomhoz. Már rajta függött a szemem a kindzsálon, csak egy ugrás még, s folyik a vér itten, mint a szökőkút. Ekkor egy szelíd kéz megfogta a kezemet – a feleségem állt előttem.

Olyan szép, olyan kedves volt, mint aminőnek menyasszony korában láttam. Hízélgő szóval beszélt hozzám: dehogy enged ő engem elvinni; hiszen én nagyon okos ember vagyok, szeret engem mindenki a háznál. Ime, milyen szép hálókabátot varrt a számomra, születésnapomra. Próbáljam fel mindjárt.

Addig-addig cirógatott, míg rá hagytam magam vetetni; hogy felöltsem az öltönyt. S mikor aztán felöltöttem, akkor vettem észre, hogy a kabát két ujja össze van varrva: hisz ez a kényszerzubbony! Minden vérem a fejemnek tódult. „Hát te is áruló vagy, vesztetre esküdtél! Azért sem engedem magam megkötetni, szét-tépem a zubbonyt!” S az örültek csodaerejével nagyot szakítottam a kínzó Dejanira-köntösön, s azzal – majd szétrúgtam magam alatt azt a tizenhat markos vas ágyat; bunda, köpönyeg, paplan repült rólam ki jobbra, ki balra; a kis bodzavirág-vánkos meg úgy elveszett, hogy sohasem találtam rá többet.

A vér lüktetett a halántékaimban, a verejték csorgott a homlokomról. – Most már aztán igazán haragba jöttem!

Hát ki parancsol itten? Én-e, vagy ezek az ostoba idegek? A hús, a sejtiszövet, a vértekecs, meg a fehérnye az én uram, vagy én az övé? – No, megállj, te édes fantáziám hippogriffje, ha te neked olyan kedved van nyargalászni, majd befoglak én téged a szekérbe: húzzad azt!

Felkeltem, felöltöztem. Az óra éjfél utánra járt. A veronai nagy vendéglő két nagy campanile között fekszik, s azok egymás után ütik bömbölő harangszóval az órák folyását.

Legjobb idő! – Tudom én, hogy mitől döglenek a rémek! Ide veled, kalamáris!

Otthon, még a boldogabb időkben kezdtem meg egy humorisztikus novellát a „Magyar Salon”-ban; én bizony annak a folytatását nagy szomorúságomban elmulasztottam otthon nyélbe sütni; a fejemben megvan: csülökre, Pegazus! Most muszáj írni! Most, éppen most. – Nem ismerem irgalmat! – Tessék leülni ide az íróasztal mellé. Hol hagytuk el? „Lenci fráter szerelmes a zöld kakas leányába, s annál fogva mind megeszi a csirkemáját!” – Folytasd! A hippogriff rúgott, harapott; nem használt, szájába kellett vennie a zablát, és húzni az ekét a barázdában. A nyitott ablakokon át bedúdolt a szél, zápor és jégdara cimbalmozott az üvegtáblákon, s az öt körmöm összegémberegett, alig foghatta a tollat. „Fűjj a körmödre meleget a szádból! Van ott több, mint elég.” Eleinte nem tetszett a szárnyas lónak ez a multság: ütöttem ostorral, vágtam sarkantyúval, míg megadta magát. A campanilék órái hat órát ütöttek reggelre, s én még mindig diktáltam a didergő kezemnek, hogy mit írjon. – A fejezet készen volt a bohókás, tréfás novellából. – Már most tudod, édes testem, hogy mi vár rád, ha megint neki akarsz indulni a kalandozásnak, akaratom nélkül? Felköltelek, és dolgozni fogsz. Már most ismeresz.

Reggelre olyan friss voltam a bevégzett munka után, mintha a legüdítőbb álmot aludtam volna.

Mikor néhány hét múlva itthon találkoztam a kiadómmal, azt monda, hogy még olyan nagyokat nem nevetett életében, mint az én „Lenci fráterem” legutolsó kalandján.

... Magam sem ...

V. Verona

Verona maga egészben egy teljes múzeum, hol minden utcafordulónál egy-egy régmúlt század képével találkozunk. A kövek beszélnek: régi nagyságról, dicsőségről; tartogatják az emlékeit a világtörténetbe vérrel beírt nevű nagy uralkodóiknak, s az emlékek kőből, ércből megörökítve, még a fejedelmeknél is nagyobb híru művészek remeklései.

Ott áll a szobor még a piac végében, mely Velence szárnyas oroslánját hordozta; a régi paloták homlokfalán még elevenek a nagy mester freskó-festményei, a másik oldalon Berengár király kútja Verona őszobrával, a piac közepén a négy márványoszlopon nyugvó tribuna, hajdan törvényszolgáltató hely; most zöldséget árulnak alatta.

Elmélázhatnánk fél napig a Scaligerek emlékszobrainál, amelyeken a művész vésője, a lakatos kalapácsa, s az egészzet kigondolt építész ízlése versenyez az elismerésért. A Scaligerek címere, a lajtorja, minden motívumaiban az emlékcsoportnak ügyesen van alkalmazva. Hová vezettek a lajtorja-fokok? – Ki járt ez óriás lépcsőkön fel s alá, melyek a roppant nagy amfiteátrum köröndjét alkotják: a nagy Diocletian emléket, mely húszezer nézőt fogadott be, akik a vérmámor pillanataiban kéjszomjasan lesték, hogy emeli fel a császár ott az erkélyen az öklét, hüvelykével felfelé vagy lefelé fordítva, a legyőzött gladiátorra élet vagy halál jeléül. Az egész kötetem most saját magának a kriptája; a császári nevek feliratai mellé odafaragja a magát „Kiselak”, a cirkusz legszebb díszét, a magas dóriai gránit-oszlopokat Berengár király a főtemplomnak ajándékozta, most annak az apszisát emelik.

Másfél ezer évvel későbbi emlék a dicsőséges Loggia, a hajdani Palazzo del Consiglio hosszú oszlopos tornácai, híres nagy emberek márványszobraival rakva. Megannyi remekmű. Künn a piazza dei Signorin Dante legszebb szobra, mely Itáliában található. Minden fehér márványból, a drága kövek legreमेkebbikéből. Ma már nem faragnak márvány emlékszobrokat megöntik a nagy emberek alakjait cinkből, vasból, s bekenik bronzpatinával; magának Viktor Emanuelnek is csak ilyen jutott a saját piacán, azelőtt Piazza Bra: „mezőtér”.

A templomok mindegyike a műkincsek és emlékek tárháza; minden egyes palotának századokra visszaborongó története van itt, s alakítóiknak a jellemét lehet felismerni magán az építészeti stílen. Veronát úgy lehetne tanulmányozni, mint egy archívumot. De azt, aki csak egy napot tölt benne, a látott nevezetességek tömege agyonnyomja. Ez a sok megszólaló kő valóságos kísértettábor.

S maga a városnak az összes képe, a Castello san Pietro udvaráról nézve ugyanazt a benyomást erősíti meg: az elmúlt nagyság fényes gyászát. A hegyetőkön a roppant váracsok, melyeket az osztrákok építettek, mikor még Verona volt a bevehetetlen várnégyszög egyik sark-fundamentuma. Most már jelentéktelen kőhalmaz valamennyi. Az újabkori lövegek előtt egy napig nem állhatnának meg. Az Adige kétfelé osztja a várost; de több kő- és vashíd köti össze a két partot; azok között a Pante Vecchio a legemlékezetesebb; ódon, tömör bolthajtásai egész hosszában be vannak építve házakkal, melyek befelé fordulva végtül-végig ékszerészboltoknak szolgálnak helyiségül. Ezekbe igazán nem lehet betörni: a híd négy öl magas, s az Adigén nem lehet csónakázni a zuhatagai miatt.

Még egy régi római korbéli színházhoz is elvezetett a ciceronénk, melyet nemrég ástak ki a többi háztömeg alól. Ez is érdekes tanulmány volna azoknak, akik a hajdani színházépítés titkaival meg akarnak ismerkedni. Mily óriási és merész mű a színháznál maga az a sziklába vágott csatornázás, mely azt az áradások és forrásvizektől megvédte! Még most is látható benne egy úri páholy, homlokzatán a tulajdonos nevével; a díszítés természetesen nem papírmáséból van, mint mai nap, hanem márványból.

Ami legjobban megmaradt az emlékemben a műemlékek Dárius-kincstárából, az a Santa Maria in Organo egyház sekrestyéjének az intarsiatura kincse. Egy egész templomi padosor, melynek támlányai fenn a magasban famozaikból alkotott képeket mutatnak, a kartámasztói pedig mítoszi sárkány-alakokat, melyeknek mindegyike egy-egy hírhedett veronai kortárs fejét viseli. A képek remekei a perspektívának, ezernyi apró szilánkból összerakva. Az egész munkát egy ember végezte, Fra Giovanni Bartolomeo, a papi nevén, születésére egy Capuletti; ötvenhárom esztendeig dolgozott rajta. A sárkány-alakok fejei között ott látjuk Rómeónak és Júliának a képmásait is, mellettük az öreg Capulettit; Rómeónak az arca olyan, mint egy leányé. Emlékül elhoztuk a fényképeiket.

Hanem azt tanácsolom mindenkinek, aki szereti az ábrándjait, hogy ha Veronán keresztülutazik, ne legyen kíváncsi Júlia lakházát és sírját fölkeresni. Az a palota, melyben a nagy brit költő tragédiája lefolyt, most egy foltozó csizmadiának szolgál lakásul, az erkélyről, melynek rostélyán Rómeó és Júlia ölelkezett, talpatlan csizmák és papucsok lógnak alá; a teremben, hol a szép tetszhalott ravatala állt, most öszvérek számára vannak jászolok felállítva; az udvar tele szeméttel; a falakon nyirok és piszok, csak az ősi címer, a „Kalap” kőből kifaragva, bizonyítja még, hogy ez a hatalmas Capuletti palotája.

Hanem azért a veronai most is büszke a maga Rómeó és Júliájára. Egyáltalában a veronai nép a magatartásában a legbüszkébb minden olasz városok népei között. Minden ember kerek köpönyeget visel, s azt a vállán áthajtva hordja úgy, hogy a szája el van takarva, csak a szemei villognak elő a széles kalapkarma alól. Itt még nem kezdődik el a koldulás, s a boltossal nem lehet alkudni.

Júlia házától sietünk a sírboltjához. Vezetőnk nem enged addig Veronától megválnunk, amíg a Tomba di Giuliettát meg nem láttuk. Egy szűk, sáros síkaton át, a legnéptelenebb városnegyed végén eljutunk végre egy zsákutcába,

melynek oldalát egy düledező franciskánus kolostor falai képezik. A csöngetésre kinyílik a kapu (két garas a belépti díj), s belépünk egy nagy kaputornác alá, mely kétfelől meg van rakva vasekkel, boronákkal és rostáló gépekkel. Ez egy gazdasági gépgyár rakó helye. Ezeken átlépegetve, találunk magunk előtt egy nagy kertet, melyben nincs virág; saláta, laboda az egész ékessége. Az út nyirkos a zöld penésztől, amelyen a fal mellett körüljárva eljutunk egy kis melléképülethez a ház hátuljában, az ott a Júlia sírboltja. Éppen csak akkora, hogy az a kőkoporsó elfér benne, szerény, kis szarkofág minden ékítmény nélkül. Most sem üres: tele van otthagytott névjegyekkel, amiket átutazó látogatók hagytak ott p. p. c. Mi is közédobtuk a többinek a magunkét. A falon lóg egy penészes száraz mirtuszkoszorú, melyet állítólag egy mister Shakespeare – rá van kötve a névjegye – hagyott ott emlékül.

Nem ilyennek képzeltem én azt a helyet, ahol Rómeó vágytársával haláltusát vívott alvó kedvesének koporsója felett, s ahol a világ leghíresebb két szerelmese a halálban egyesült. Menjünk tova! Itt nagyon realiztikus világ van.

Hanem azért mégis képviseli valami az ideált: egy szép régi rozmarinfa. Ezt még talán a jó álomital-keverő barát ültethette a szeretők emlékére, a rozmarin sokáig él. Törjünk le róla egy ágat, s vigyük magunkkal – illúzióknak.

VI. Nyelvészeti és nemzetiségi tanulmányok

Hiszen – szépek ezek a faragott kövek; de én olyan földet keresek, ahol Isten ajándékozta virágok teremnek – december elején. – Menjünk egy várossal közelebb a nap felé. Veronában egy második éjszakára nem vagyok kíváncsi. Még a déleesti közebeden kell átesnünk, amelyhez, külföldi szokás szerint, a nagy vendéglő összes utasai egybe szoktak seregleni, némelyek úti köntösben, mások bal parée-hoz öltözve. A menüről, úgy hiszem, nem szükség beszélni. Ugyanaz az a külföld minden grand hotelében, mint nálunk a Hungariában. – A társaságban, az együtt utazókon kívül, senki sem ismeri egymást. Annálfogva a hónapos retekig, ami leves után jön, minden ember francia: a pincérrel és a szomszédjával mindenki per „s’il vous plaît” beszél. Csak az első pohár chianti vagy Marsala után oldódnak fel a nyelvek; a velünk szemközt egymás mellett ülő érett korú két hölgy torokhangjai és selypítő szisszentései elárulják, hogy angolul beszélnek. Érteni természetesen nem lehet semmit; mert még azért, ha valaki Shakespeare-t eredetiben olvassa, Albion lakója által könnyen eladathatja magát. Így van az különben a többi nyelvekkel is. Mi a szemünkkel tanuljuk az idegen nyelvet, holott a fülünkkel kellene tanulnunk. Annak pedig szokni kell ahhoz a hadaráshoz, amivel más népek egymás között értekeznek; olyan lassan, kényelmesen, mint a magyar, senki sem beszél. De végre német szó is hallik. Két vis-à-vis egymásra ismert arról, hogy sör után tudakozódtak. S a német, akárki mit beszéljen is, a leg-

nyájasabb útitárs: egyszerre közlékeny lesz, fölfedezi a tapasztalatait, jól mulat a viszontagságai előadásán, s figyelmezteti a vele találkozót, hogy hová menjen, s hová ne menjen. Udvarias az orosz vendégtárs is. Arról ismerni rá először is, hogy igen korrektül beszél franciául. Csak franciául, még egymás között is. Hanem azután zárkózott; mintha mind nihilista volna, s a megszólító idegenben kormánykémet sejtene. Azután elárulja magát a fogai közt kiszalasztott „ssz” hanggal, amely olyforma figyelmeztetés, mint nálunk a „héh”. Többször hallottam, hogy egymást halk fűttyentéssel is hítták. A kedveskedő pincér „goszpodine”-t rebeg a vendég fülébe, mikor a saumonnal megkínálja. Ez mind halkan beszél, mint ha concertben volna. De annál hangosabbá válik a társalgás, amint innen is, amonnan is három-négy olasz annectálja egymást. Azok tudnak aztán sebesen beszélni! Egyszerre beszél mind a négy, egyik sem hallgat a másikra, s mind a négynek a kezei is beszélnek az ujjakkal, keresztül az asztalon. Jaj a közbeesett szomszéd irredentájának. Csak az egyetlen francia hallgat és nem társalog. Az ellenállhatatlan. Ő csak a favorijait simogatja, a manchette-jeit húzogatja, a tökéletes frizuráján óvja a bodrokat, s közben pezsgőt iszik, s hódító pillantásokat vet az ifjabb hölgyekre, s ábrándosakat a gomblyukába tűzött sárga tearózsára. Ezt elneveztük a „szép Diegónak”. Nagyon jól éreztük magunkat e Nóé bárkájában, ahol ezt a nyelvet, amit mi beszélünk, nem érti senki. Mindenki muszkáknak tart bennünket. Szabad a médisance. Tehetünk szatírás oldaljegyzeteket az egész társaságra. Nem is tagadjuk meg magunktól ezt az élvezetet. Erre a sok vajjas ételre nagyon jó az. Egyszer aztán az egyik tőszomszédunk, egy disztिंगvált fiatal szőke férfi odaszól hozzánk: „Nagyon örülök rajta, hogy hazám édes nyelvén hallom önöket beszélni”, s bemutatja magát. Tanulság ebből az, hogy azért, mert magyarok vagyunk, ne bízzuk el magunkat, hogy senki sem érti meg a nagyvilágon, amit beszélünk. Végre szerencsésen a közszemlére kitett cukorperecekig jut a lakoma, akkor egyszerre mindnyájan hollandusokká leszünk, s megyünk búcsúztatlanul ki erre, ki arra. Szép Diegó egyedül marad az asztalnál. Kisül róla később, hogy csak olyan korzikai francia.

A flórenci vonat este későn indul. Egész éjjel utazni fogunk. Rám nézve ebben az a megnyugtató, hogy egy éjjelre az idegemésztő álmaimtól megszabadulok. Aludni különben sem tudok vasúton soha, az olasz vasutakon pedig ez különösen nagy tudomány, ahol minden fél órában állomást tart a „gyors” vonat, s annak a nevét elkezdik a kalauzok, a postás, a fachino, ahány van, annyiféle hangból kiáltani, üvölni, a szó végtagját cifrára elnyújtva, mindaddig, amíg a sok kiabálástól megvadul a lokomotív, s elragadja a vonatot. De leginkább gondoskodva van az utasok ébrentartásáról az olasz vasutakon a helyek kényelmetlen volta által. A kupét kétfelé szakítja az átjáró úgy, hogy csak a kocsi egyik oldalán van kettős ülés, amelyben jól-rosszul lehet heverni: a másik felén már csak egy szűk karszék szorul a szegletbe, ahol úgy kell ülnünk, mint a Memnon szobornak. Stinde regényéből még friss volt az emlékezetemben, hogyan foglalták el nagy hirtelen a német utazók elől angol jövevények azokat a jobb kettős helyeket. Richtig! Mikor a flórenci vagon „E vietato di fumare” szakaszának az ajtaján belépünk, már ott találtuk a közebednél látott vis-à-vis-fiainkat, a két angol myladyt: akiket a portás

egy kis „bona mano”-ért mellékúton előre beeresztett, jól elhelyezkedve a kényelmes ülésben. Nekem és leányomnak maradt a két Memnon-piedesztál éji nyugvóhelyül. És ekkor megtörtént az, amire, tudom, megint az fogják mondani, hogy azt az én fantáziám álmolta ekként; mert ez a lehetetlenség netovábbja. Az egyik tisztos ősz angol hölgy megszólította a leányomat franciául, s felajánlotta neki a saját maga által lefoglalt helyet, s olyan nyájasan, szívesen kínálta vele, hogy el kellett fogadnia. Ő maga aztán a másik hölgy mellett foglalt helyet, úgy-hogy annak sem lehetett lefeküdni. És így két, tiszteletparancsoló korban levő angol mylady meghozta azt az áldozatot, hogy az egész éjet átvirrasza azért, hogy egy rájuk nézve egészen idegen fiatal leány, akinek az arca elárulja, hogy szenved, egymaga nyugodhasson. Én sem hinném, ha más mesélné el. Van az angolnál is szív, csak hogy nem hordja a gomblyukába akasztva, mint az utazó koncertvirtuózok az érdemrendjeik boutonját.

VII. Flórenc. Az utolsó álomlátás

Hajh, ha én Flórencet le tudnám írni! Hozzá sem fogok. Leteszem a fegyvert. Három nap Flórencet meglesni sem elég, nem hogy megismerni. S aztán az egész három nap alatt folyvást szakadt az eső. Lantolhat valaki a parapléval a kezében? Az egész ittlétem alatt folyvást azt éreztem, hogy agyonnyom ennyi gazdagság látása, amit bőkezű természet és emberi lángész együvé halmozott. Valahol azt írtam, hogy amidőn elveszett a régi paradicsom, azt mondá az ember az Istennek: „Mármost csinálunk újat!”, s ketten megalkották – Itáliát. – No, ha Itália a paradicsom, akkor Flórenc benne a „tudás fája”. Szabad volna a gyümölcsből szakítani – ha tudnánk hozzá. Ez az érzés az, ami a lelket agyonnyomja. Ki bírja utolérni azokat az óriásokat, akik valaha ilyen magasán jártak a fejükkkel az égben? Egyetlen terme a Palazzo Pittinek, mint például a Jupiter- vagy Venus-terem, olyan áhítattal tölt el, mintha az Olymp istengyülekezetében volnánk. Műremek itt minden, a plafond kariatidáin kezdve, ami csak márványból, fából vagy bronzból van alkotva, vakolatra és vászonra festve; az építész, a kőfaragó, a műkovács, szobrász, a festő mind istenszakra világítása mellett alkotott, az világít a művésznek örökké, s az egészben, annyiféle ellenmondó remeknek összességében, valami égi harmónia van, mely mellett jelenkorunk minden pompája csupa nevetség. Egy-egy spanyol festőnek a képe előtt, melyen nincs több egy férfialaknál, naphosszat el tudnék bámulni, találgatva, hogyan lehetett, mondhatnám kétféle színből, ilyen csodaerőt kidomborítani? Ki bírja ezt csak utánozni is? Nem is próbálgatják. Szegény másoló piktorok ott ülnek egy-egy bronzkemence mellett, és csinálják kicsinyítve a Cytheréket és Danaékat. Azokra még akad vevő. – Aszszonyi húst most is tudnak még festeni, de istennőt nem: azok meghaltak. – Aztán még jobban elmélásít, ha hazámra gondolok. Hiszen igaz, hogy húsz év alatt nagy utat tettünk a művészet terén, de mégis úgy kell éreznünk magunkat, mint a tengerésznek, akit kiküldtek zárt paranccsal az óceánra, s mikor már azt hiszi,

hogy jó messze elhaladt, talán célhoz is ér, akkor azt olvassa a felnyitott levélből: „Vitorlázd körül a földet”.

Ha festő, szobrász, vagy építész volnék, kétségbeesve kellene elhagynom Flórencet. Olyan érzés ez, mint mikor valaki egy szép, bűbájos idegen asszonyba belészeret, akiről tudja, hogy sohasem lehet az övé.

Az eső dacára is folyton bejártuk Flórenc virányait. A rózsák ott nyíltak a kerítésekön kihajolva. Egy nagy, pompás rózsabokrétát ötven centesimeért vesztettek, mi huszonöt krajcár a mi pénzünkben.

Végre még helyre kell hoznom egy elkövetett tévedésemet, amire most figyelmeztet a leányom. Az a Ponte vecchio, az a régi fedett híd a két sor ékszerbolttal nem Veronában van, hanem Flórencben. De én most is azt mondom, hogy sokkal jobban illenék Veronába, a régiségek nagy múzeumába. Ezúttal a fantázia úgy rakta el, amit az emlékezet összegyűjtött, ahogy neki jobban tetszett. Erről én nem tehetek.

Flórencben már okos világ van: a vendéglőkben kandallók vannak, s azokra itt is nagy a szükség. Hotelünk ablakai az Arnóra nyílnak, mely most a sok esőzéstől rendkívül meg van áradva, s harsogó robajjal vágat a zuhatagon alá, mely éppen az Hôtel de ville előtt törik meg. Első éjjel alig tudtam hozzászokni e morajhoz; de később már igen jó álomringató harmónia lett belőle. Flórenc levegője, még esős időben is, pompás, nem sérti a tüdőt és a géget.

A Flórencben töltött utolsó éjszakán ilyen álmom volt.

Otthon voltunk, én és leányom, a svábhegyi házunk előtt, ahonnan a nagy alföldi rónára széltében, hosszában végiglátni. Csakhogy most a róna helyett a tenger volt előttünk. De nagyobb csoda volt ennél az ég. Az alkonyodó nap a távozó zápor firmamentumán egy szivárványt vont körül, s az első szivárvány fölött következett a második, mind feljebb a zenit magasáig, míg a belső, körülzárt félkör belseje olyan volt, mint az a sápadt arany, aminőt a középkori festők képeik háttéréül választottak. Aztán a tengeren végig repültek előttünk a vitorlás hajók; a fehér vitorla, amint a szivárvány színein keresztülvonult, majd kék, majd zöld, majd sárga, majd veres lett, s mikor a középre ért, fényes tündöklő lett. Egyszer egyike a vitorláknak odafordult felénk. Nemsokára kikötött ott a szőlőfedte dom-bunk lábánál. Az álomképek gyorsan utaznak. És belőle kiszállt megint „ő”, az eltemetett nőm. Feljött hozzánk a kőlépcsőkön. Hozott a kezében egy olajfaágat. Csak akkorát, mint az a kis májusfagally volt, amit oda az ablakom alá ledugott valaha. És ekkor azt mondta: „Nézzétek; én ezt a kis olajfa ágat ledugom ide a földbe; nagyra fog nőni; megemlegettek róla”. – Én úgy megörültem annak. – Tudtam, hogy most már búcsút fog venni tőlem örökre. – Könnyeim fölébresztettek. – Csak az Arno zúgása töltötte be az éjt.

És ez éjtől kezdve soha sem látogatta meg álmomat többé.

Amint haza jutok, első dolgom lesz azt az olajfát elültetni oda, ahová mutatta.

VIII. Nápoly

„Vede Napoli e poi mori”. Ezt a röpke mondást nem kell ám úgy fordítani, hogy amint meglátta az emberfia Nápolyt, menjen halálozni; hanem hogy addig ne haljon meg, amíg Nápolyt meg nem látta. S ebben igazat adok neki. – Maga Nápoly nem az a gyönyörrel agyonéltető látvány, hanem a környéke, az egész tája valami isteni. A város maga, mikor egyszer a tenger felől közelíttem is felé, azt a benyomást tette rám, mint egy óriási nagy sütőkemence; egymás hegyébe halmozott veres házak, sarkantyúvirág minden színváltozataiban rikítóra festve; egy óriási hangyaboly, aminek egyhangúságát semmi tető, semmi kiváló torony vezéralakja nem enyhíti; itt-ott látni csak a háztömeg között gubbaszkodó rézrozs-dás kupoláját egy-egy eldugott templomnak. A halmokat uralgó ódon erődök komor, sötét körrajzai egészítik ki a képet. Mennyivel szebb panoráma ennél az én Budapestem!

Vasúton érkezve pedig ennyit sem látni Nápolyból. Éjfél tájon érkezik meg a Rómából jövő vonat; jelzőlámpák, vagon sorok, veres és fekete épületek futnak el mellettünk; a vasútról átszállunk a hotel-omnibuszba, s megkezdődik egy hosszú utazás a városon végig, aminek alig akar vége szakadni. Megérkezünk az új nagy hotelbe a Chiaján; ahol a kocsiból leszállva, az elénk siető vendéglős e szókkal fogad: „Belieben zwei Zimmer”. – Hiába! Bismarck hatalmas, s mi most „dicke Freunde” vagyunk. – De ugyan hogy érezhették meg rajtunk, hogy magyarok vagyunk?

Most tehát: „Vede Napoli e poi dormire”.

S erre az Hótel Bauer igazán alkalmas. Becsületes, kényelmes vendéglő, távol Nápoly hírhedett lármájától. Mert láрма dolgában nem hiszem, hogy felülmúlná valamely világváros Nápolyt.

Elkezdik a harangok korán, sötét reggel; de azok sem olyan komoly, ünnepélytartó harangok, aminők minálunk bimm-bumm zúgásukkal hívják fel az ájtatosságot, hanem recsegő vaskondérok, amiket riasztó kongással, hol lassabban, hol sebesebben püfölnek kalapáccsal valami türelmetlen emberek; aztán megindul a kocsik zaja; a nápolyi egylovas bérkocsik száma egész dandár; hát még aztán a kétkerekű corricolók, az omnibuszok, az urasági fogatok, s hogy a javát hátul hagyjuk, a számlálhatatlan mennyiségű, számárvontatta talyiga. Ez mind vágatva kergeti egymást, a kocsisok kiabálnak, a lovat „ach” kiáltással nógatják, a számárra olyan hangon ordítanak, mint mikor a komondor orozva ront ki a kapu alól, s amellet minden kocsisnak hosszú sugáros ostora van, amivel jó kedvében, haragjában egyre kongat, mintha ménest terelne a Hortobágyon. Aztán megindul a mozgó vásár: mindent az utcán árulnak, és fennhangon ordít, énekel, kiabál, hívogat, kérkedik a boltos az ajtóban, péklegény, szalámiáruló, hírlapvesztegető, halkufár, két fentő vereshagymáért olyan tenorhangokat bocsát közre a kertész, hogy nálunk hatvan forintot fizetnének neki havonként a puszta hangkifejtésért; aki sült tököt árul, az hasonlítja azt a hajnali naphoz, a tűzokádóhoz, még a füstfalogó gyerek is visít, hogy „Itt a kéményseprő!” (Bizonyosan az én kalapomat nézi

kürtőnek.) Azonkívül is minden nápolyi oly animóval beszél, mintha örökösen valami nagy, váratlan öröm érte volna: ha két bérkocsis futtában összetalálkozik, megállnak egymással nyájasságokat kicserélni. Hanem mindezt csak később tapasztaltam, mikor a város belsejébe tettem expedíciót. Idekinn a Chiaján méla csend van, addig alhatunk, ameddig álmunk van.

Azért mégis korán keltem, régi szokásból, ablakomat (mely tulajdonképpen remekül záródó ajtó az erkélyre) kinyitva. Ami legelőször meglepett, az, hogy meleg jó be a szobámba onnan kívülről. Ez a szavakkal kifejezhetetlen, áldott nápolyi lég. Olyan idő van december elején, mint nálunk tavasszal, a szél sem éles; egy-egy futó felhő pásztás esőt szítál, de még az is langyos. Erkélyemről végiglátni a fél városon odáig, ahol annak a másik felét a tengerbe kinyúló földnyelv, a rajta gubbasztó ódon Castello d'ovoval eltakarja; előttünk terül el a gyönyörű városi park, örökzöld fáival, hosszú pálmásétányával, azok között százados palmaösök; a háttérben a nyugodalmas pipázó Vezúv, ezúttal fehér frizirköponyegbe burkolva: belül tűz, kívül hó. – De ami legáhitottabb látvány, ez a tenger. – Ez az én vágyaimnak a tárgya.

Ah! Ha én a tenger mellett lakhatnám, dehogy írnék többet, mindig a tengert bámulnám. Ezt az örökké egy, és mégis más világot.

Megszoktuk a földet nevezni anyáknak; pedig mennyivel több életet hord magával a tenger; óriásai mennyivel nagyobbak a föld óriásainál; tárháza az emberiség felét táplálja; otthona mindegyiknek, ez a minden népek közös hazája, amit nem osztanak határookra a nagyhatalmak, aminek térképéről nem törölnek le nemzeteket a szent szövetségek: a szabadság megisteniesült jelképe.

Az első napon Nápolyból elég volt nekünk maga a tenger, amely, ahányféle szél jött, annyiféle színt váltott; egyszer egy hosszú sávon tökéletes tintafeketévé lett; majd megint zöld, a látóhatár felé ezüst, utoljára alkonyat felé teleöntve arannyal, bíborral és smaragdokkal. Egy kis kirándulás a Posilipóhoz a festői hatás lehetetlenségeit tünteté elénk: amint a nap a Nisida sziget vára mögött lement, s a végragyogványa annak az ablakain keresztül tört; arany sziklákon fekete ernyős fenyők, körülöttünk mély hegyszakadékok, amikből buján tenyésző délnövényzet emelkedik ki; a gyümölcscsel rakott kaktusz a virágzó berkenyével, az óriás nád a pálmával egybevegyülve, arany gyümölcstől hajladozó narancs és citromfák. Aki ezt lefestené, azt mondanák: megbolondult.

Amint az éj leszállt, egészen kitisztult az idő, s még melegebb lett. Itt az éjjel is lanyha. Az ember a tüdejét megújulni érzi, az idegei acélt fognak. Alig tudunk a kőpart sétányától megválni. A teleholdtól olvadt arannyá válik a hullám, s szikraözönt szór a kőgáton túlcsapva. Halászok fákyafénynél lesik szigonyvégre a murénát, s időközönként a Vezúv is elszánja magát, hogy egy kis tűzfénnyel világítsa meg a torkából kitorló füstgomolyt. Csak az bír rá az aludni menésre, hogy holnap korán kell fölkelnünk, Pompejiba menni.

A legérdekesebb tanulmány, amiért az ember Nápolyba jön, mindenestre Pompeji, s e tájon a december hó az április; kapni kell a ritka derült nap kiválasztásán a kirándulásra.

Lehet oda vasúton is menni, hanem akkor az ember nem látja meg azt, amit megláthat: a régi Nápolyt.

S meglátni is érdemes, de hát még megérezni. Megismerni Nápolyt szaglóműszerekkel!

A főutcát, mely Nápoly közepéből, a Santa Lucia tértől kezdve a Torre del Greco felé vezet: mihez hasonlítsuk? Budán a Tabán vagy Prágában a zsidó városnegyed mutathat fel talán ilyen szűk sikátort, mely minden száz lépésnél szögletbe törik, hihetetlen kanyarulatokat vesz; két kocsi egymást alig képes elkerülni benne; sár, csülökig érő; szemét, változatos; bűz, kimondhatatlan. Ez itt a pokol parfümerie-boltja; az ember nem képzeleli, hogy annyi változata lehessen a rohoda illatnak, melyek között a cserző csáva bűze még légtisztító ámbra! S ezen az utcán át közlekedik Nápoly az egész külvilággal, ezt kell minden külföldinek legelőször megjárnia, ezen jár be minden terhes szekér, ezen hordják be a vásárosok az élelmiszereket; ez a főere a városnak. Mikor aztán a bűzlabirintból kiszabadulunk, kezdődik az a hosszú utca, mely Portici felé vezet.

Mikor egy esős nap után egyszerre szép, derült napfényes idő jön, akkor lehet látni ezt az utcát a maga teljes pompájában. A házak három-, négy-, ötemeletesek, minden ablaknak vasrácsos erkélye van; erre az erkélyre vannak rendes időben körülaggatva a hólyagba tömött sajtok, a zsinigre fűzött hosszúkas dinynyék, vereshagymakötegek, a felfűzött kaktuszfügék és paradicsombogyók, a gyerekfej nagyságú fenyőtoboz-gyümölcsök; ez a család éléskamrája; reggel itt végzik a toilette-et; aztán ez a gyermekszoba; szép napfényes időben pedig ide van kifüggesztve az egész lakosság kimosott fehérneműje; egy olyan országos kiállítás a napvilágot megfertőztető rongyoknak, mely minden képzeletet fölülmúl. Valóságos fényűzés a rongyokkal. Luxusa a szennyes ruhának. Pályadíj-versenye a kapcának. Aki végigmegegy a hosszú utcán, élő fogalmat szerezhet e nép ínségéről. S azt mondják, hogy ez már haladás. Most már legalább vannak rongyai; nem jár meztelen. Az igaz, hogy meztelen lazzaronik nincsenek többé Nápolyban. Mindenki ruházkodik – és dolgozik. S ez a rongykiállítás már egy neme a dicsekedésnek. Egyébiránt az igazság kedvéért fel kell jegyeznem, hogy első emeleti köerkélyek faragványáról, s néhol a szobrok karjaira akasztva, elegáns, hímezett alsószoknyák, batisztingek és monogramos paplanok is lógnak le az utcára, s egyik úrnő megszámálhatja a másikkal a kétheti mosásba adott fehérneműjét.

Ellenben a mellékutcákban hosszú sor faállványokon szárítják a drága jó makarónit, a csigalebbencs, macskanyom s más efféle népszerű tésztaemlék ellenben gyékényre kiterítve tökéletesedik.

Egy szentkép előtt az utcafélen látunk egy dudást, egy klarinétost, meg egy asszonyt, aki énekel: a másik kettő muzsikál hozzá. Kétségtelenül jó okaik vannak rá, hogy ezt tegyék. Ez az egyedüli népsajátság, amit útban találunk. Nincs már népviselet; alig látni egy-egy előrehajtott zsacskó alakú veres sipkát még a férfiak fején, az asszonyokén a négyszegletű fatányért; a köznép itt is, mint mindenütt a civilizált világban, az uraságoktól levetett ócska ruhát nyúvi tovább.

Ez az utca végtelenre látszik nyúlni; azt hisszük, hogy velünk jön Nápoly, pedig már régen elhagytuk Porticit is; csakhogy a szomszéd városok, Nápolytól Torre del Greco-ig úgy egymásba vannak nőve, hogy csak a templomaik választják el őket egymástól, s a szoroson sorakozó épületek közül alig tudjuk egy-egy tisztáson meglátni a tengert. Ahol ház nincs, ott meg kertfal van, s végtől-végig az egész utcán találkozunk azzal az egymást keresztező szakadatlan szekérvonattal, melyben öles kerekű laptikák (másforma szekeret itt nem ismernek, csak kétkerekűt; vannak kétkerekű falusi omnibuszok is, s azokra felül tizenkét ember,) urasági landauerek, pajkos corricoló és csattogó bérkocsik üldözik egymást. Most egyszerre félbeszakítja a kocsisort egy közbevegyülő halottas szekér; pompás aranydíszítésű mennyezettel. Vajon kit visznek rajta? Hát valami tíz kéjutazót, aki vígan dalolva jön vissza Pompejiből; némelyik narancsot hámoz, másik a chiantis palackot emelgeti. Hát biz itt az entreprise des pompes funèbres élelmes: üres óráikban a halottas szekereit nem pihenteti a félszerben, hanem omnibusznak használja, s a publikumnak ez nagyon tetszhetik.

IX. Pompeji

Rossz szívű az ember! Magamról tudom.

Fogadni mernék, hogy tíz ember közül, aki Pompeji kiásott romjait, s azután a múzeumokban felhalmozott kincseit, műemlékeit, házi eszközeit végignézte, alig jutott egynek eszébe, hogy a fölött a szegény kis fiatal hajadon fölött siránkozzék, aki gipszbe öntve ott fekszik az üvegalmáriomban; saját maga alkotta szobor, még most is csupa báj, gyöngédség, kellem: – a többi kilenc látogatónak bizonyosan az volt az utolsó gondolatja, hogy ejnye, be okos gondolat volt attól a Vezúvtól ezt az egész várost ilyen gyorsan és alaposan eltemetni, hogy most azután a kiásott emlékekből a régiségbúvárok az ókort egész élő mivoltában összeállíthatják!

Különösen nekem, magyar archeológusnak, nagy az irigységem, miért nem volt egy Vezúv Jászberény mellett, mikor Attila ősatyánk vára ott állt, hogy takarta volna be azt hamuval, lávával, mikor az öreg éppen az utolsó lakodalmát tartotta benne (nem bánám, ha egy pár vizigót sógor is odaégett volna vele.) Most azután kiásnók a hiteles romjainkat, s megtalálnánk minden ősi pompát, dicsőséget, úgy, ahogy azt Priscus Rhetor megírta volt; az aranyat garmadákat, melyeket a királyok zsákkal töltöttek Attila lábaihoz; a régi hun bárdok hegedűit; az igazi hunnus betűkkel írott való történetét a legnagyobb világháborúnak; megtalálnók az úgy keresett nemzeti építészeti stílt; szittyá festészet és szobrászat remekeit, ősanáink hízmésmintáit, s azzal bebizonyíthatnók, hogy milyen dicső emberek voltak a mi őseink, elvitathatatlanul. Ez nekünk jó volna.

De mire jó ennek a makarónievő nápolyinak az, hogy neki dicső ősei voltak? Vajon azoknak a felséges istennőknek a szobrai, amikkel egy egész terme a nápolyi múzeumnak megtelt, lelkesíték azt a mai terrakotta szobrászt, aki a legke-

lendőbb remekművet megalkotta: egy modern nimfát, aki a trampolinról a vízbe ugrani készül, az úszómester „Eins, zwei!” szavára; két kinyújtott karja, összetett ujjhegyekkel a feje fölé emelve?

Az ember annyit olvasott már Pompejiről, s annyi fényképet látott egyes részleteiről, hogy, mikor előtte van, meg sem lepi többé. Később aztán meglepi az, hogy minden sokkal kisebb, mint amilyennek a képek után gondolta. A fotográf lenszéje ámit. A sűrűn egymás mellé épített házak: sokfiókos skatulyák, a paloták, melyek a fényképen nagyszerű porticusokat mutatnak, a valóságban közön-séges házak, a piscina egy kis, apró halacskáknak való medence s a cistosónak nevezett kertben éppen csak a trillagéra feszített barackfának lehet helye. Valamennyi templomból, Apollóét, Isisét is beleszámítva, nem épülne fel a lipótvárosi bazilika. (Amivel ugyan kevés van mondva!) A házak mind földszintesek, a tudósok ugyan azt állítják, hogy emeletesek voltak, mert lépcsők vezetnek fel a magasba; de én azt hiszem, hogy azok csak a tetőre vezettek fel; ott kellett a háznép nappali mulatóhelyének lenni, a szoba csak éjjelre, meg esős időre szolgált, s az udvar kellett a dolgozásra. S ha emelete lett volna a háznak, honnan kapták volna a földszintes szobák a világosságot? Ablak nem volt; egy-egy négyszögű lyuk vasráccsal itt-ott az utca felől, befelé csupa ajtó és tornác; ahol még épen maradt boltozatot találnak, annak a tetején van az ablak, melyen át lég és világosság hatolt be. Ezek ugyan még nem ismerhették a náthát és a csúzt, hanem a fogfájást igen, ahogy a talált koponyák hiányos fogsorai mutatják.

Azt meg éppen nem lehet megérteni, hogy mi volt e város gazdagságának alapja? Eltemetése előtt másfél évtizeddel egészen romba döntötte a földindulás. Miért telepedtek le újra ugyanazon helyre: a régi templomokat, színházat, amfiteátrumot helyreállítva, újakat építve: azok között egy fedett színházat? Valamennyi épület stíljén, belső díszítésén meglátszik ugyanazon évtizednek ízlése: a szobrokat, azok között valódi műremekeket, mintha mind ugyanegy művésziskola készítette volna, a mozaikok ugyanazon mester kezére vallanak. Itt nagy gazdagságnak kellett lenni. Mi volt az alapja? Azt állítják, Pompeji kereskedőváros volt; akkor még közelében volt a tenger. Azóta a Vezúv lávája kitöltötte az öblöt, s a partot messze előbbre tolt. De mivel kereskedhettek? Hisz még eddig semmi raktárt nem fedeztek fel, vagy nagyobb pincét, amelyben kereskedelmi árucikkek lettek volna felhalmozva. Meglehet, hogy ha a még eltemetett felét is napfényre hozzák Pompejinak, akkor lesz földerítve az egész város létezésének titka. Itt csak a fényűzésüket látjuk; pedig e helyütt van a forum, a duumvirek, az aedilisek háza, a templomok, a színházak, és a hírneves emberek temetőszora, tehát ez volt a város előkelő része. De minden olyan miniatűr benne, még az emberalakok is. Akiket a hamueső eltemetett ezernyolcszáztíz esztendő előtt, ott ők porrá váltak, a vulkánhamu pedig, forró vízzel keverve, kőkemény kéreggé vált körülök: egy természetes matrice; mikor egy ilyen üres emberhüvelyre akadnak, főszt öntenek bele, s lefejtve róla a hamukérget, ott marad az emberalak, abban a helyzetben, a melyben a végvonaglása hagyta. És az emberalakoknak egyike sem érne vállig egy mostan itt lakó embernek. Vajon a kimúló oszk népnek a fajzata volt e lakosság?

Mikor az ember Róma után Pompejibe jön, Gulliver utazása jut az eszébe; amott a fenséges romemlékek között, melyekben viláfordító óriások laktak, a mai kor embere olyan apró kis alakká érzi magát összezsugorodni; itt meg azt képzei, mintha törpék között járna. Itt járva a helyszínén, nem volnék képes hasonló hangulatú regényt írni, mint Bulwer „Pompeji utolsó napjai”; hanem ha Zola tollával bírnék, nagyon bő anyagot találnék itten egy hajdankori latin kisváros polgári sibirizmusának élőképpé alakítására. Tanulmányunk rendkívül érdekes mind maga a romváros, mind az omladékaiból összegyűjtött maradványok, melyeket szakértő kezek a nápolyi múzeum termeiben osztályokba rendeztek: a szobrászati remek, falfestmények, mozaikok, az ékszerek, fegyverzetek, és azután a háztartáshoz tartozó mindennemű dirib-darab; vaságy, vasláda, főzőedények, chirurgiai szerszámok, urnák, fazekak, s azokban az ételmaradványok; a kemenében talált kenyerek, az aszalt szilva, a szép fehér ingszövet, a szőtt cipőtalp és a hamvvedrek s a velük rokon könnytartók, melyeket a múzeum igazgatója nagy előzékenységgel végigmagyaráz előttünk, s végül felajánlja az ezekről írott, gazdagon illusztrált monográfiáját: ára harminc frank; azt maga el is hozza utánunk a hotelbe személyesen. – Képzeljük hasonló pózban – a mi Pulszkyunkat.

Ha megvettem, hát tanulmányozom is e kitűnő szakismerettel írt könyvet, s hozzáadva egypár saját eszmémet, majd írok én ebből egy olyan tudományosan rettetes szép esszét, hogy rögtön átvesszenek odahaza a nyelvészeti szakosztályból (ahol úgysem veszik semmi hasznomat) az archeológiai szakosztályba.

Hanem biz én, valljuk meg az igazat (ki levén fáradva a sok szomorúságban), úgy elaludtam a második lapnál, hogy nem tudtam, mi történt tovább Theseussal és Minotaurussal, akiket ott találtak Herculumnak egy nagy épületében. (Úgy látszik minden fölfedezett emlékből, hogy ez nagyobb szerű volt Pompejinál; de tízméternyi lávasalak fekszik fölötte.)

Hanem álmodtam ahelyett olyan bolondot, hogy még most is csiklandja a torkomat, mikor rá gondolok.

Aztán azt gondoltam, hogy sokkal jobbat teszek az utókorral, ha ezt a bolond álmomat írom le, mint azt a bölcs értekezést.

Tehát azt álmodtam, hogy én voltam Ovidius Naso.

Semmi *suffisance*! Nekem is van olyan nagy orrom, mint annak volt, s én is kaptam azért, hogy verseket írtam – s nem is a „*care pater*”-tól.

Úgy kerültem pedig ide, hogy a sok „*labitur ex oculis nunc quoque gutta meis*” meglágyíták végre a caesar szívét: amnesziát adott; szabad volt visszatérnem, a Géták zordon ege alól Itália mosolygó virányaiba.

Éppen ebben az időben építteté Eumachia papnő azt a nagyszerű *chalcydicumot* Pompejiben, melynek oszlopcsarnokai a kereskedők börszékét képezték. Építőjének szobrát a gubacsapók (*fullones*) faragtatták ki márványból: most is ott áll. – Az érdemes papnő, akkori szokás szerint, minden színházigazgatót és hírhedett költőt felszólított, hogy előadásokat és felolvasásokat rendezzenek az épületben levő *porticus* számára, melyre már nem volt pénze. Hozzám is megérkezett a felszólítása. – Megígértem. – Papnak lehet ellenmondani, de papnőnek soha. – Fogok egy *panegyricont* felolvasni a caesarra. – Ezért ő legalább

két talentumot (860 frt o. é.) fog ajándékozni a szent célra. – Így lesz az én talentumomból kettő. – Milyen elmés szójáték! – De az is csábított, hogy házigazdám, akinél el leszek szállásolva, leend a hírhedett Meleager, a nagy illatszerkereskedő, aki egész Itáliát ellátja Illyricumból hozatott jószagú kenőccsel s föníciai kendőzőszerekkel. Ez a férje az én gyermekkori ideálomnak, a gráciák negyedikének, Drusillának, akihez írt verseimért a legelső virgácsot kaptam: most újra meglátom.

A herculanumi kapu elé szerencsésen megérkezve, jól tudtam, hogy a curriculumomról le kell szállanom, mert délután volt, s ilyenkor a kifelé jövő kocsiknak az ideje van: két kocsi a szűk utcán egymást el nem kerülheti, azért is van egy kerékvágás a kőbe vágva a középen, s a lovak patkói számára megfelelő mélyedések, hogy a rend megtartassék. – Kalauzra nem volt szükségem: mikor még Marcus Tullius Cicero barátom Pompejiben házat tartott, gyakran betértem hozzá egy pohár falernumira, s jókat nevtünk együtt a nagy Brutus republikánusságán, aki amellet a szegény cataneaiaknak lehúzta a bőrét a hátukról.

Ah, ez itt az Apollo temploma: Venus szobrával az elején. Legelső dolgom áldozatot hozni az isteneknek, hogy meg ne haragudjanak. Venusnak egy pár galambot, Apollónak egy versemet; a papjának egy sestertiát: az leghamarább megharagszik.

Látom: ez itt a Forum; ráismerek a nagy areáról, melyet a duumvirek szobrai vesznek körül. Most éppen a duumvirné és az aedilsné szárítják ott a kimosott tunikáikat; nekik arra szabadalmuk van: arra valók a férjeiknek a szobrai, hogy tartsák a szárítókötelet.

Aha! Itt épül az Eumachia, amelyhez a köveket nekem mint Orpheusnak össze kell deklamálnom. – Az Augustus temploma – még most természetesen nincs itt: hisz én Caesar idejében élek. – A Pantheont messze kikerülöm, mert ott Drusus és Livia piederasztáljainál húst mérnek, s az újdonatúj szandáljaimat bepiszkolom a véres vízzel; a diadalív alját is csak úgy teleülték kétoldalt a halkufárok, hogy ugyan vigyáznom kell, hogy a tintahallal be ne mázolja a hófehér laticlaviumomat. A Therméket még ma meg fogom látogatni, ha kedvemre való társaságot találok: ez a legnevezetesebb intézmény Pompejiben. Ott mindjárt eret is vágnak, ami a Scorpio jegy alatt szükséges.

Itt látom átellenben a „tragédia-író” házát, melyre ráismerni arról a fekete kutyáról mozaikban, mely alá ez van írva: „cave canem”. Beljebb a tablinumban egy színdarabját felolvasó poéta. A ház éppen úgy nem poétaé, mint a fekete kutyáé, hanem a gazdag ötvöse, Quintus Gallopavóé; a képhez csak modellt ült a jámbor Lucius Plagius, s ingyen lakik benne, s a házigazdáját onomasticonokkal fizeti. Valamikor híres ház lesz ebből, amikor Bulwer Glaucusa fog lakni benne: hanem az még most nem született.

No, most itt, a Castor és Pollux házánál, bevágok a Mercur utcába, hogy a szemközt jövő curriculumok tengelyei a falhoz ne kenjenek, s azonnal magam előtt látom a Meleager házát. Ha nem látnám is, megérezném a nagy fűszerillatról, mely nyitott ajtaján át szerteszét árad. Az arany Dalmácia s a boldog Arábia minden illattermő füveit s az Indiák ámbráit és gyantáit tartja tömlőkben és

amfórákban, úgyszintén üvegekben és halhólyagokban, bivalyszarvakban és kókuszdió-héjakban megörökítve e ház. Ha nyitva volnának mind e tokok, egész Pompeji lakossága részeg volna örökké az illattól.

Meleager házának az elejére van festve Mercur, amint Fortunának egy pénzes erszényt nyújt át: elmés jelképezése a háziúr gazdagságának, melyet kereskedése által szerzett. Mondhatom, pompás ház! Rómában ugyan kinevetnék az embert vele; a peristyl porticusát alul veres, felül fehér oszlopok tartják, alattuk egy márványkút, hátul az oecus, tizenkét világossárga oszloppal, a falak is mind sárga alappal, melyen táncoló, meztelen bacchánsnők, szatírok vannak festve, s Páris ítélete, a három decolletírozott istennővel.

De mind nem akadt meg az én szemem a festett szépségeken, mikor egy azoknál szebb látvány ragadta meg a figyelmemet. A háztetőn fenn állt egy daphnéi alak: egészen olyan, amilyennek őt leírtam. Mikor Apolló úzóbe vette, a lenge öltöny odatapadt silfid termetéhez. „Et quae latent, meliora putat!” Ez „ő” (az a gipszalak, aki ott fekszik az üveg alatt a múzeumban). Mit tudok én a múzeum gipszalakjáról? – Ez „ő”, az én egykori ideálom: a gyöngye Drusilla. Kezében van a „sistrum”. Ez a Pompeji-beli hölgyek hangszere; csak négy acélpálcikó van egy gömbölyű dorombon áthúzva: azt pengetik. – Boldog Pompeji-beli fülek! Nem ismerték a százhúrú szörnyeteget, akinek nem is tudom a nevét.

„Ave Drusilla!” – kiálték fel hozzá. Erre ijedten elfutott.

A kapuban találtam egy vén aethiops libertinust, aki a házhoz tartozott, attól kérdezém, hogy itthon van-e Meleager.

A szabados azt felelte, hogy az most irisenőcsöt készít, nem szólhatok vele; hanem menjek csak be az oecusba; a domina szívesen lát, már kiadta a rendeletet, hogy melyik lesz a cubiculumom.

– Hát ismersz te engem?

– Hogyne, uram? Hisz az orrodon viseled a nevedet: te vagy a mi nagy Nasónk.

– No, hát vezess domina Drusillához.

– Itt jön éppen a culinából.

Majd megnémultam. Hisz ez nem az a daphnéi alak, aki előlem elfutott; ez egy eleven amfóra, az öbléséből; a nyaka elvész a kővér vállaiban, a karjai olyan vastagok, hogy jó volna, ha az én járó tagjaim olyanok volnának; a vastag aranykösztönyűk mélyen bevágnak a húsába; fején a haja ezer csigába tekerintve, s diadémmal leszorítva. Hiszen szép az a római tunica, de nem szabad így behahézni.

Nyakamba borult, megölelt a jó lélek, és sírt. Alig tudtam a karjai tömegéből kiszabadulni.

– Hát te vagy az én hajdani Drusillám? Hát az a másik? Az a Daphné, azzal a sistrummal a kezében.

– Te bolond! Az a leányom.

Azzal leültetett egy sella curulisra; elém tolt egy kisdud márvány mensát, s azt mondta, csak várják, egy perc múlva visszatér. Léptei alatt rengett a taberna. Azt gondoltam, látja, hogy útról jövök, megéheztem, tán túrók lepényt hozott. Dehogy azt hozott. Nagy hízelkedő mosolygással somfordált oda hozzám, s a chlamyssa

ráncai alól rejtegetve elővont egy rettenetes tárgyat. Egy autographalbumot. Hogy addig ki se fújam magamat, amíg valami emlékverset nem írok bele.

Hogy a Charon vitte volna el, aki azt az autographalbumot legelőször feltalálta! Na, megállj, majd írok én neked bele valamit, amivel tudom, hogy nem fogsz kérkedni.

Azzal fogtam a tabula ceramicát, s kihúzva övem mellől a stylusomat, ennek a hegyével a következő verset karcoltam az albumába:

*„Dum puer ego fui, tu puella: Liber Amorum
Nobis erat libitu, – jam Tristium iste Liber sit! –
Heu Metamorphoseos! me Calvum, teque deformem!”¹*

A jó lélek ezután bevezetett a gynecaeumba, ahol a szolgálók fonással, szövessel és hímzéssel értékesíték az idejüket. Előhívta a leányát is, a bájos Meleagrát, apjának egyetlen csemetéjét, s felvilágosított róla, hogy az a pengetyű, amit annak a kezében láttam, nem valami zeneszerszám, hanem az Isis-tisztelethez tartozó attribútum, amit a szertartás alatt az egyiptomi istennő tiszteletere kiválasztott szüzek szoktak kezelni.

– Hát ti az egyiptomi istenségeket imádjátok? – kérdeztem elbámulva.

– Hát, szent Anubis! Mit csináljon az ember? Ez van most divatban. Az előkelő világ mind az Isis templomát látogatja. Aztán, köztünk mondva: Buprestis, a főpap, házunknak belső barátja. Van az Isis templomának az oltárán egy Diana-mellszobor, mely belülről üres, s a szemei, melyeket zafírok helyettesítenek, egy furfangos gép által mozgathatók. Ha a pap a hangcsövön bekiált a Diana-fejbe, s egyúttal megrántja a sodronyt, a szobor megszólal és szemeit mozgatja.

(Láttam is ezt a szobrot a nápolyi múzeumban.)

– Tehát mikor tele van a templom ájtatos hívekkel, akik várják az istennő oraculumát, az egyik azt várja Dianától, hogy segítse meggyógyulni, a másik meg, hogy segítse megbetegedni, akkor Buprestis bekiált a Diana-fejbe: „Add el köpönyegedet, s végy rajta valeriánát”. Az pedig nem kapható másutt, csak Meleagernél, mert ő bérelte ki az egész valeriánatermő dalmát partot, s a publicum ide hozza hozzánk a monetáit.

– No, nézd; ez egészen új neme a reklámcsinálásnak!

– No, hát ülj le ide a triposra. S beszélj, mi hír Rómában? Mi a legújabb divat? Festik-e még sáfrányszínűre a hajukat az előkelő hölgyek, teuton divat szerint? Viselnek-e camaeákat a cothurnusokon? Használják-e még a fibulákat? Hordják-e még a tunica vitreákat? Játszik-e még Páris a theatruban? Énekel még a hasonlíthatatlan Mnester, aki azt merete mondani a császárnak, mikor a hangját di-

¹ Miután fölteszem egynémelyik olvasómról, hogy már elfelejtett diákul, ide mellékelem a fordítást is.

„Míg gyermek voltam, s te leány, Szerelemnek a könyve
Kelle minékünk, most inkább «Búbánati Könyv» kell:
Héjh, mily változatok! Én «zár» lettem; te esetlen.”

csérte, hogy „A hallgatásomat még jobban dicsérhetnéd!” Messalina értheti, miért?

Én ezekre csak azt felelhettem neki, hogy bizony Párist azóta lenyakazták, Mnestert pedig keresztre feszítették, amiért nagyon is tetszeni találtak: ez Rómában a kritika. Egyebekre pedig nemigen tudok feleleteket adni, mert én most jövök Pannóniából, s nemigen olvasok ephemerideseket.

Akkor aztán egyszerre ő lett a beszédes. Észrevette, hogy megakadt a szemem egy csomó félig törött, csorba fülű amphorán, discuson és patellán, amik szép sorban voltak egy márványasztalon elhelyezve, s nevetve közlé velem, hogy ezek mind nagybecsű emlékek, éppen azért, mert töröttek. Ezeket az edényeket verte Cicerónak a hátához a felesége, az erényes Terentia, mikor megtudta, hogy Clodius (akit Cicero oly szépen kimentett a Coelius elleni perében) a húgával, a szép Clodiával akarja neki az ügyvédi honoráriumot kifizettetni. Erről aztán eszébe jutott, hogy ugyanezt a Clodiát egyik imádója, akitől egy zacskó aranyat várt, ugyanannyi rézquadranssal fizette ki. Clodia beperelte miatta, s azóta Quadrantinának csúfolják. Ellenben ugyanaz a gavallér erősen megjárta Acyndinus feleségével, akinek szintén arany helyett egy zsák földet ajándékozott, mert a consul a delnőnek odaítélte azt az egész birtokot, amiből a földet a zsákba tették.

Ezek most a legújabb római pletykák.

– Valamivel régibb az, melyet már hallanod kellett, hogy a csodaszép Poppaea meghalt; mint suttogják, a caesartól kapott rúgás következtében. A temetésén a caesar annyi fűszert elégettetett, amennyit egész Arábia nem terem egy egész esztendő alatt. Meleagernek minden hajója kiüresült, még a raktára is.

– Ez hát drága rúgás volt.

– De azt csak láttad, mikor a három Veszta-szüzet elevenen eltemették, kiket a caesar elítéltetett. Azt mondják, ártatlanok voltak. Az egyik, Emilia, mikor a verembe leszállt, odakiáltott a caesarnak: „Te tudod legjobban, hogy ártatlan vagyok”. Hanem az szép lehetett. Én is meg akartam nézni; de a csúf Meleager nem bocsátott Rómába. Képzeld: még most is félt.

– Van oka rá.

– Bizony hallod-e: fiatal koromban még Caligulának a szeme is megakadt rajtam, de nekem nem tetszett a felség, mert olyan csúnya kopasz volt, mint te vagy most; tudta maga is, és orron ütötte az embert, ha a fejére nézett, s nem volt szabad előtte ezt a szót kimondani „kecske”, mivelhogy annak minden tagja hajas. Aztán, ha Carinusra hallgattam volna, az enyém lehetett volna az a két nagy elefántagyar, amit a caesar a Jupiter oltáráról elhozott, s Fulviának csináltatott belőle nyoszolyát.

S mindezeket a legnagyobb ékesszólással a fiatal leánya hallatára mondá el a derék matróna. Ez volt a nevelési rendszer. Különben is egész Pompejiben mindenütt ott láthatták a falakra festve a fiatal leányok az istenek minden istentelenségeit, amiken csak azok tettek túl, amik emberiek voltak. A férfi azzal igazolta

magát: „Homo sum; nihil humani a me alienum puto”², a mire aztán az asszonyféle azt gondolta, és nem mondta, de tette: „Nil foeminini a me alienum puto”³, s azzal kvittek voltak.

– Haj, haj! – mondá az én hajdankori ideálom –, milyen víg időköt éltünk, mikor még a nagy Augustus uralkodott, s téged el nem kergettek Thraciába, amiért valamit megláttál. Emlékezel rá, mikor a vén Maecenas szerelmes volt Galba szép feleségébe, aztán ebéd után úgy tett Galba, mintha aludnék, hogy a hatalmas császári kegyencnek alkalmat adjon a szép asszonnyal való nyájaskodásra. A pohártöltő rabszolga pedig azt hitte, hogy az ura igazán alszik s nagyot húzott a jó falernumból: mire Galba a fél szemét felnyitva, rámondult: „Puer; non omnibus dormio”.⁴

S miután a barátném a bölcs Senecának a bolondságait részletesen előadta, s a szigorú Catóról is kiderítette, hogy bizony jobb lett volna annak is, ha a saját háza előtt söpör, mint hogy a mások moreseit censeálja; félbeszakította az érdekes társalgást a libertinus, jelentve, hogy az uraságok már összegyűltek a tricliniumban, s csak rám várnak a coena megkezdésével.

Én tehát búcsút véve a viszontlátásig Drusillától, s a házi istenek előtt babékoszorúmat leemelve, átvezettetém magamat a tricliniumba, ahol Meleaper és a meghívott convivák már türelmetlenül vártak rám. A házigazdám még kétszerte olyan megáldott természetű volt, mint a felesége: az embernek várni kellett, míg megszólal, hogy megtudja, melyik az eleje, melyik a hátulja; a szemei alig látszóttak ki a fejéből a nagy kövérség miatt. Egészen ellentéte volt az aedilis, Marcus Coribantus; hosszú, száraz termet, félelemgerjesztő arckifejezéssel. Utána következett rangban Sextus Aplisius Flamen Martialis: egy kis törpe homunculus; azután az aranyműves Quintus Gallopavo, egy buta, púpos hátú szörnyeteg, akinek csak a szarvai hiányoztak; vele szépségben egyenlő Buprestis, a híres Isis-pap, valódi Sycophant-pofa, görbe löcslábszárakkal; és aztán végre a drámaíró Cajus Plagius; egy kinyalt, utálatos szépség, akire ráillett Phaedrus rókájának mondása: „Quanta species! Sed cerebrum non habet”; olajtól csepegő hajfürtökkel és borotvált arccal. Még egy hetedik conviva is volt ott, de annak már nem jutott hely a tricliniumnál. Ez egy mimus volt: színész, akinek nem járta az úri társasággal együtt étkezni; sőt, inkább az volt a rendeltetése, hogy rákerülvén a sor, az asztaltársaságot előadásaival distrahálya.

Hölgyek nem vettek részt a coenában. Jól megértve, tisztos matrónák nem: egyébiránt canephorák szolgáltak fel; engedelmes fiatal némberek, szabadelvű öltözetekben, s ha a conviva a kínált tálal a caneporával együtt találta megtartani, az egész asztaltársaság helybenhagyólag kiáltott fel rá: „Thalassiusnak; Thalassiusnak!” Mely jelmondat még a Sabinák elraboltatása idejéből maradt fenn.

² Ember vagyok, minden emberi megeshetik rajtam.

³ Minden asszonyi megeshetik rajtam.

⁴ Kölyök! Nem mindenkinek alszom.

Én igen tartózkodólag viseltem magamat, mintha nem is én írtam volna a „De arte amandi”-t.

Az étékfogásoknak vége-hossza nem volt. Hoztak egész pávát sütvé, aminek olyan erős szaga volt, hogy nem lehetett megízlelni; vadkanfejet, mely haraphatatlan volt; kalácsot, aminő ezernyolcszáz esztendő múlva is éppen olyan kemény maradt, mint ahogy a kemencéből kikerült; murénákat, melyeket a bajaei tóban valódi rabszolgahússal hizlaltak és végül a legritkább csemegét, a Lucillus által csak a múlt évtizedben meghonosított drága gyümölcsöt a Pontus vidékéről: valódi cseresznyét. Ez még akkor ritkaság volt; csak gazdagok asztalára való.

– Hanem, a borod infámis rossz, Meleager! S még hozzá, kotyvasztod. Hogy az ecet ízét enyhítsd, mézet keversz bele, a színét alkermes adja, zamatját menta kölcsönzi: ennél én sokkal különb borokat ittam odaát Pannóniában.

A rossz bornál még jobban bosszantott a szomszédom, a drámaíró dicsekedése. Szüntelen magáról beszélt, meg az új darabjáról, melyet a holnapi ünnepélyen fognak előadni, amelyhez én írtam a prológot, a Chalcydion javára. Elmondta nekem a drámája tárgyát, ami elég nevetséges, hogy szomorújátékot lehessen róla írni.

Titus Flaminus egy hadvezér, aki a csatába indul. Magával viszi a kedvesét, Lucillát. A sátorban időzve, Lucilla panaszodik, hogy ő most odahagyta Rómát, ahol pedig most tartanak a nagy circusi mutatványok, a pladiatorok játékaival: és ő még sohasem látott olyat, ahol egy embert igazán megölnek. Flaminus megígéri neki, hogy nohát ő fog a számára egy ilyen produkciót rendezni: maga meg fog egy embert ölni. De hol vegyenek egy olyan embert, aki le hagyja magát gyilkolni Lucilla szép szemeiért. Ekkor jelentik Flaminusnak, hogy itt jön a geták fejedelme, aki odamenekült őhöz, az ellenségei által üldözve, feleségestől, gyermekestől. S Flaminus, a szép Lucilla kedvteléseért, leöli a hozzá menekült fejedelmi vendéget. Ez a tragikum benne. És igaz történet.

A histriónak el kellett játszani belőle a főbb jeleneteket.

Hanem a drámaírónak nagy volt a panasza az aedilis ellen, aki egyúttal színházi direktor is: miért hogy nem akar az előadó színésznek ehhez a kiváló szerephez megfelelő új álarcot csináltatni. A réginek nem elég széles és nyílt a szája. A darab anapestusokban van írva, s e versnem a régi maszk száján nem fér ki. Mindnyájan meggyőződünk róla, hogy csakugyan nagyobb szájú maszkra van szükség, s annak az orrát pirosra kell festeni.

A szerzőnek azonban mindenki tudott tanácsokat adni. Meleager véleménye az volt, hogy a bacchánsnők jelenetét ki kell bővíteni, mert az híz publikumot. A Flaménnek pedig az a jó ötlete támadt, hogy az előadáson a geta fejedelmet valószínűséggel agyon kell szúrni Flaminussal. Ez nagy drámai hatást fog szülni; de hol vegyenek hozzá olyan előadót, aki kész magát valószínűséggel keresztünyársaltatni? Nagyon könnyű azt kapni: meg kell fogni egyet azok közül, akik a palaestini vallást fölvetették. A caesar megengedte azoknak a rövid kézből való megöletését, akárhol találhatnak. Ezek a keresztimádók pedig valódi gyönyörűségnek találják a mártírhalált. És így minden előadásra lehet egy újat közölök fölléptetni.

Eközben Buprestis, az Isis-pap, minden módon barátságot akart kötni velem. Végre kirukkolt a maga tervével. Ez a Meleagra, a házigazda leánya, kapitális egy hajadon. Ha én rászánok tízezer sestertiát, Buprestis megteszi a kedvemért, hogy nekem engedje át az Isis-cultus alatt Anubis szerepét, mely egyiptomi istenségnek az a szabadalma, hogy az oltár körül szolgáló szüzek közül egyet kiválaszthat, mysteriumai megismertetésére.

– Ejh, ejh, Buprestis, hogy gondolsz engemet képesnek ilyen istentelenségre?

– Hej, hej, Naso, te se így beszéltél, mikor Corinnához írtad azokat a bizonyos disztichonokat.

– Az akkor volt: de én azóta a palesztinai vallásra tértem, amely tiltja a felebarátom leányának az elcsábítását.

– Akkor te is keresztyén vagy! Akkor te fogsz a Plagius tragédiájában holnap mint geta fejedelem szerepelni.

– Az nem lehet, Buprestis, mivelhogy nekem még a darab után az epilógot is el kell mondanom; azt pedig halva nem tehetném meg.

Eközben egy vendég a másik után ledőlt a lectisterniumról a sok libatióktól it-tasan; s a szolgák által a cubiculumokba félrevitetett. Meleager csak úgy hömpölygött, mint egy hordó. Én azonban a magam cubiculumába térve, mécszet kértem, hogy még az epilógomnak megadhassam az ultima limát. Behoztak egy háromágú mécsstartót, lobogó kanóccal, amely akkora füstöt csinált, hogy alig láttam tőle. Jó szerencse, hogy szobám oldalán és tetején két rácsos lyuk van, melyen szabadon járhat keresztül a fűtőlő aquilo, mert különben meg kellett volna fulladnom a lenmagolaj-füsttől. Hanem a fogam úgy megfájdult a légvonattól, hogy alig vártam a reggelt, hogy borbélyt hívathassak, aki alkalmazásba vegye rajtam a hírhedett forceps pompejanust.

A borbélyra azonban sokkal hamarabb lett szükség. Meleagert megsimította a guta.

Nem csoda: maga megevett egy egész menyhalat, egy tál csigát, harminc tojást, s megivott két korsó Vezúv-bort. A borbély eret vágott rajta, de már késő volt. Le kellett szállnia a Styxhez. Charon csónakját félttem nagyon!

Nemsokára lehetett hallani a proeficák üvöltését künn az atriumban; amint hármásával összefogózva táncoltak a halott maneseinek kiengesztelésére. Meleagert rögtön vitték a via sepulchrorumra, elégetni. Hat öl fából raktak neki rogut. Amíg perzselték a jámbort, azalatt nem lehetett Pompejiban megmaradni: a szél átváltozott austerré, ami leveri a füstöt, s ez olyan buszt⁵ támasztott azokban a szűk utcákban, a nyitott házakban, hogy a fele lakosság (vele magam is) kifutott a tengerre, s addig vissza sem jött, amíg a rogut el nem hamvadt.

Siettem condoleálni a gyászos özvegynek. Ott ült egy szép, pompeji módra zománcolt remek munkájú urna előtt, mely a drága hamvakat rejté. Kétfelől mellette állt két ancilla, azokkal a hosszúkás üvegcsékkal, amelyekbe a hölgyek

⁵ Fojtó, bűzös lég. Dunántúli szó. L. Tudományos Gyűjtemény 1827. III.

könnyeiket gyűjték, hogy azokat is a hamvvederbe tegyék, s amint egy új könnyzáró megeredt a vidua szeméből, siettek az üvegcséket alátartani.

- Látod, Naso? – rebegé, a hamvvederre mutatva.
- Érzem: „Naso”. Nagyon kozmás volt a megdicsőült.
- Írj a barátod emlékére egy epitaphiumot.

Ez is az én kötelességem.

Megtettem a hivatalos barátságot. S ezt a verset karcoltam az urna szélére:

*„Óh Meleagre! Vivens qui implevis multos odore:
Mortuus ast plures compellis non svaveolens.”⁶*

De már erre a döcögős versre csakugyan fel kellett ébrednem.

Ablakom tábláit verte a jégeső. Azt hittem, Thraciában vagyunk. Szép nápolyi reggel, mely a jégesővel kezdődik. Kinyitottam az erkélyajtót, az egész sétány fehér volt a jégzárótól; a pálmák kelyheiben, mint valami jégtartó vederben állt vastagon a szirogy. (Ez is dunántúli szó; hullott jeget, zúzt jelent. Lásd ugyanott.)

Ezért álmodtam én hát annyi bolondot összevissza. „Álom: esős idő.”

Ma nem megyünk kirándulásra.

X. Az aquarium. A rákok komédiája

Jég esik, villámlik, mennydörög: miként nálunk otthon júliusban. Itt pedig december 8-ikát írtunk. „Leányom, már ma nem tehetünk máshová kirándulást Nápolyban, mint a katakombákba.”

Hiszen szép innen az erkélyről elnézni, hogy csapkodnak keresztül a hullámok a Castello d’ovo magas bástyafalain, s hogy állanak meg a szamarak az utca közepén, amíg a jég hull, füleiket lefelé konyítva, hogy bele ne hulljon, s semmi nógatasra meg nem mozdulnak, amíg a zegernye tart; hanem egész napra ez mégsem lesz jó mulatság. – Dolgozni pedig nekem most nem akarózik.

Még az öregemtől hallottam, hogy „Ahol legnagyobb a veszedelem, ott legközelebb a segedelem”; íme, midőn már az unalom szörnyetege az életünket kezdé fenyegetni, megszólal egy hang az ajtóban, mely a világ minden zenéjénél szebb (énnekem) – magyar szó – a népek sivatagjában.

– Adjon Isten jó reggelt.

Az én kedves öcsém, a fiatal természettudós, Apáthy, keresett föl bennünket szomorú elhagyatottságunkban.

... Eszembe jut, amit egyszer Kemény Zsigmondtól hallottam, hogy amidőn «Forradalom után» című politikai munkáját megírta, melyben erős analízist gyakorol Kossuth ellen – ugyanazon évben beutazta Svájcot. Egyszer egy hegymászó kirándulásban egész véletlenül összetalálkozik Kossuthal: szemközt jöttek. Hogy

⁶ „Óh Meleagre, ki éltedben de sok illatot osztál,
Holtan még többet szétkergetsz ezzel a busszal!”

rohantak egyszerre egymáshoz! Hogy borultak egymás nyakába! Hogy felejték el azt, hogy politikai ellenfelek! Még az itthoni ellenfél is kedves egymásnak, az idegen világ nagy kietlenében!

Hát még a jó barát! A balatonfüredi kirándulások társa. Én dilettáns, ő pedig szaktudós az én kedvenc világomban, a csigák országában.

Mikor az ősszel búcsút vettünk egymástól Füreden, akkor sem hittük volna, hogy Nápolyban találkozni fogunk még az idén. Az én ifjú tudósom itt a magyar kormány megbízásából malacológiai és osteológiai tanulmányokban búvárkodik, s én még a nyáron kétkedő fejcsóválással hallgattam, hogyan metszi ő kétszáz felé egy milliméter nagyságú puhánynak a porcikáit, egy öreg késsel.

No, hát lássuk azt a hajszálhasogató öreg kést!

Meg is látjuk, csak sétáljunk el az aquariumba.

Az ott van a Castello d'ovo mögött, a szép villa Nationale sétány közepén; tőlünk egy pár nyíllövésnyire. (Mi, szittyák, tudvalevőleg ezt használjuk távolságmérőnek.)

A nápolyi aquarium nem csupán a publikum multságára való vízi menageria, hanem az első és egyetlen tudományos intézet Európában, mely a tengervilág csodáit, rejtélyes életét gyakorlati tanulmány tárgyává teszi. Egy magányos tudós, Dohrn Antal építtette a kis palotát saját költségén, tizenöt év előtt, s jelenleg van az intézetnek saját gőzjachtja, gőzbárkája, egész flottillája vitorlás és evezős bárkákból, számos hajós- és halász-személyzete, bűvár-készülékei, s kísérleti termében Európa minden nemzetének ifjú tudósait ott találjuk analízáló asztalaik előtt, angolt, németet, hollandit, orosz, magyart: csak franciát nem. (Az igazgató burkus.)

Furcsa tudósok ezek! Ezeknek nemcsak penészes könyvekben kell búvárkodniuk, hanem fel kell öltöniök a bűváröltözetet, s leszállni a tenger fenekére, s bekalandozni a korallok és hínárok berkeit, aztán meg felülni a táncoló csónakba, s nekiindulni a hánykódó hullám tetején, tengeri szörnyeket halászni. Mikor egy ilyen fiatal „táncos” elbeszéli a legutolsó kalandját, ami oda alant volt, Bajae mellett, az elsüllyedt városban, hatólnyi mély tengervíz fenekén: felöltözve szép tengeri táncruhába, rézsisakkal a fején, melynek két nagy üveglapka van; a fejből két tömlő megy fel a csónakig, az egyiken friss levegőt fújtatnak alá, a másikon a romlottat szivattyúzzák vissza, s a lábán harmincfontos ólomtalpú tánccipők vannak; s azokkal is akkora szökéseket tesz, hogy azt nem csinálja utána semmi balett-táncos (a vízben nincs az emberi testnek súlya); a bálterem, egy elsüllyedt város palotái, gyönyörűen feldíszítve korallokkal, tengeri csillagokkal; a tengerfenék kertjei a kinyílt kagylók, vízi tulipánok, kökörtörvények ragyognak a zafirkék világításban, amit a tenger fölött delelő nap vet rájuk, s az árkádok közül szemközt úsznak a belépő vendég elé a csillogó pikkelyű, arany szemű, tüskés tengerlakók, elsikamlanak mellette a tekergő kígyó alakú csodák; meghátrálnak előle a hatalmas óriási pókok, nyújtogatják feléje a karjaikat a félelmes polipok, körül táncolják a ficáncoló delfinek; míg a tündéri korallugas bozótjában feltalálja, akit keresett: talán egy új fajtát a pézsmasepiának, mely, ha megijeszítik, színét változtatja, egy percben rózsaszínű lesz a háta, másokban ércszínű zöld, mint a kolibritoll: azt el

kell fogni ügyesen, hogy prédáját meg ne sértse, s a saját széllel bélelt búvárköntösét fel ne hasítsa a korallok élében, mert akkor el van veszve, s ha a távolból közeledik az emberevő cápa sötét alakja, hirtelen jelt adni odafenn a csónakosoknak, hogy húzzák fel. Hát mikor egy ilyen jelenetét elbeszéli az a tengeri tudós, az egy kicsit más hatást tesz, mint mikor a szárazföldi gavallér elhistórizálja a kisasszonyok előtt, hogyan fogatta el a „Cickével” a „tapsifülest”.

S ez mind valamennyi ilyen legény. Különösen a burkusok atléták. Köztük maga az igazgató, Dohrn, egy Wodán-alak. És amellet a szívélyesség és előzékenység megtestesülése.

A németek különösen nagy barátsággal fogadtak bennünket a zoológiai intézetben. Dohrn megmutatta azokat a praeparatumait, amelyeknek elkészítési módja egyedül az ő titka. Eddigelé a múzeumokban a gyöngédebb puhányokat csak összezsugorodva láthattuk meg; mert amint a spirituszt rátöltik az élő állatra, az behúzódik, s elmállik. Dohrn találmánya szerint még a legfinomabb zoophiták, az állatnövénnyek (mikben az, ami növényi = kő, ami állati = kocsonya), azok a pávatoll finomságú puhányok is úgy megmaradnak épen, mint élő korokban.

Az én fiatal magyar tudósom is megmutatta gyakorlatilag, hogy egy nagy, papírvágó forma borotvával el lehet egy milliméternyi nagyságú puhánynak két század részét szelni, s aztán az mikroszkóp alá téve, magyarázatot ad a sejtszövetek titkairól.

De hát beszéljünk magáról az aquariumról.

Az a földszint helyiségeit foglalja el, szakaszokat képezve, melyek a nézőtér felé vastag tükörrüveggel vannak elzárva, felülről kapják a világosságot, s alulról csöveken a megújuló tengervizet.

Kifogyhatatlan élvezet azt elnézni, milyen élet van a vizek alatt? Hogy iparkodnak a vízlakók magukat fenntartani, és ellenségeiktől megvédelmezni. Virágok, melyek húst esznek; állatok, melyek gyökeret vernek a földbe, s ha nem tetszik a helyük, kihúzzák a gyökereiket, lábbá teszik, tovább mennek; a korallok, ágaik hegyein körfény (aster), kökőrcsin (anemone), szegfű (dianthus) alakú eleven virágokkal, az ezüstsín, rózsza és smaragd minden változataiban. Egy actiniának a kinyílt állatrésze tökéletes pávatoll, alakjában, színeiben. A leggyöngébb érintésre egyszerre behúzódik valamennyi. Közben egy-egy heverő kagyló (pecten) felkerekedik, s két teknőjét szárnynak használva, elkezd repülni, mint a pillangó. A talajt képező kavicsos homok egyszer csak megmozdul, s tovaúszik egy darab belőle, az a „tengeri nyelv”. Jóízű hal, lapos, mint egy tál, s a háta éppen olyan, mint a tengerfenék, homok, kavicsal hintve, úgyhogy mikor lefekszik a földre, az ellenségei észre nem veszik. Amott tengeri pókok társaságában gunnyaszt az aplisia depilans, a tengeri nyúl, a római császárkor hírhedett méregtermesztője; pusztá kézzel megfogni is nyavalya. Majd egy virágágy olyan növényekből, melyek sűrűn egymás mellett, mint idefenn a spenót, díszlenek bokorban, állatokkal, amik rajtuk legelnek. Külön medencében a villanyos rája, melyet a kurázsiz látogatónak szabad a kezébe venni: olyan elektrikus ütést kap tőle, mint a legjobb Volta-oszloptól. Két egymásba nyíló szakaszból összeviszza látogatják egymást az ártatlanabb halfajok, melyek egymást meg nem eszik, igen szép példányok-

ban; némelyik olyan, mintha az én köpönyegem kezdene el magától úszni, a másik, mintha egy kulacs kelne útra; fel-fel ugrik közülök a repülő hal, s kirándulást tesz a levegőben, mint a madár; helyet szorít magának idomtalan testével a tengeri teknőc, első ideálja a páncélos hajónak; nagyot bámul ránk a szörnyeteg, amely csupa fejből áll, végig fésűforma pikkelysertével, meg az a másik, köröskörül fogpiszkálókkal teletűzködve. Van közöttük egy tengeri angyal is; emberevő cápa; de ez még csak akkora, hogy Borsszem Jankó kellene hozzá, hogy nevének megfelelhessen; hanem azért már ott van a három sor fog a hasán levő csúnya nagy szájában, amivel hanyatt fordulva kapja el a prédáját. Addig mi nem élünk, amíg ez elkap bennünket.

Hanem a murénáknak már maguknak kell egy külön medencerekesz, mert ezek megesznek mindent, ami húsnak nevezhető. Gyönyörű állatok! Testük, mint a kígyóé, és bőrük, mint a legszebb márvány: tarka erezzel, zöldesbarna virágokkal rajzolva. Különös szenvedélyük telik benne, hogy ócska edényekbe bújjanak. Korsók, törött amphorák vannak a számukra ledobálva. Egy közülük csak a fejét dugta bele egy ilyen kancsóba, s az egész karcsú teste egyenesen felfelé áll, a farkával kígyószerű csavargást mívelve.

Bámulatos szép látvány a quálok szakasza. Ezek olyan puhányok, melyeknek a teste finomabb a csipkénél, átlátszó, mint a cukorfonál; minden hártánál vékonyabb, nem látszik rajta se szem, se száj, se gyomor; semmi életműszer, alig lehet kitalálni, hol a teste? Egyik olyan, mint egy csipkefőköttő, másik, mint egy széles szalag. (Venus-öv a neve.) És ezek az átlátszó lények képesek elfogni a halacskákat, s azokat megemészteni; akkor kifordítani a belsejüket, s az emésztetlen részt kidobni; az a csipkefőköttő egészen gyomor, némelyik oly mérges marást gyakorol, hogy aki megfogja, hólyagot kap tőle a kezén. Ezek a medúzák, melyek összecsappanás és kitágulás által úsznak kitanulthatatlan mechanikával. A laikus szeme csak a láthatóvá lett semmit bámulja rajtuk; hanem a tudósok górcsőbe már felfedezte, hogy ezeknek a hártyalényeknek van 4 gyomruk, 4 tüdejük, 16 szívóedényük, 8 mirigyük, 64 csápjuk és 8 szívókarjuk. Rettenetes állatok.

Venio nunc ad fortissimum virum. Itt van a polypus maximus barlangja; a Hugo Victor által regényben megörökített igazi hydráé, aki az eleven embert megfogja, megeszi és megissza.

Hanem ennek egy új fejezetet szentelek; fenntartva piéce de résistance-nak „a rákok komédiáját”, aminek a megírásával ugyan sietni fogok, nehogy P. Sz. K. barátom elkapja előlem az ideát.

Ott gunnyaszt a tenger mesés szörnye egy külön medencében. Senki más nem lakik együtt vele; csak két kisebb öccse. Ő maga, az öreg, derék, kinőtt példány, ha kinyújtja a karjait, másfél métert átér. A szárazföldnek minden szörnyetege együtt nem adná ki azt a rémet, amit ez egymaga képvisel; csörgőkígyó, hiéna, keselyű és madárevő pók, mind szeretetre méltó csecsebecse ehhez képest.

Először csak egy csúnya, piszkos barna bőrkötényt látunk; a szörnyeteg alszik, s betakarozott a köpönyegébe; de amint fölülről hosszú zsinegen lebocsátunk a vízbe egy tengeri pókot, egyszerre megmozdul, a csuklyáját hátraveti, s

kifordul a feje a nyolc tekergő karjával, míg a vastag test, a bendő, guggon ül, nagy lomhán. Az egész állat tökéletesen hasonlít ekkor egy sallangos dohányzacskóhoz. A feje olyan, mint egy halálfő, mely nagy papagájcsőrben végződik, amivel az áldozatát összemorzsolja; két oldalt ülő, ijesztőleg meredt szem egészíti ki igéző tekintetét. S a rémfaj körül tekereg nyolc hosszú, kígyó alakú pányvakar, mindegyiknek a hasán száz szívó köpöly, két sorban. Amint megragad velök valami élő állatot, embert, a köpölyök egyszerre odacuppannak a bőréhez, s hozzátapadnak erőszakosan, s még e gyilkos eszközein kívül van egy félelmes fegyvere: egy hosszú, szívós nyelv, megrakva szipolyokkal és két sor éles foggal; minden fogának három hegye van, s azokat előre-hátra tudja mozgatni, ezekkel őrlí apróra megölt zsákmányát.

Eleinte egész nonchalance-szal, mint valami hitvány ellenséggel szemben a gyakorlott vívó, csak egy szál karját nyújtja ki a libegő tengeri pók felé; hanem aztán, amint azt a zsinegnél fogva elrántják az orra elől, egyszerre felugrik a helyéből, s mind a nyolc karját előremereszti; a száját felnyitja, s dühösen rohan a menekülő préda után; egy perc alatt körülete tekerőzik egyik karja, s arra hirtelen befelé göngyölődik valamennyi. A zsákmány el van temetve. Akkor aztán széjjel-néz a szörnyeteg, s szerteszét terjesztgeti a csápjait, hogy mi volna még? Az étvágy fel van költve.

– Vajon volna-e kedve belénk kötni? – kérdi a laikus néző.

– Próbáljuk meg – mond a mi thüringi tudósunk. – Menjünk fel a rekesz mögötti karzatra, ahonnan közvetlen érintkezhetünk vele.

Hogyne kapnánk az ilyen ajánlaton? Felmászunk a szűk hágcsón a színfalak mögé, a suffiták közé, s odamegyünk a fölül nyitott medencéhez. A nagy octopus meglátja az emberi alakokat, s barátságosan felemelkedik. Olyan szeretetre méltóan tud mosolyogni ránk.

A fiatal thüringi beledugja a kezét a vízbe; abban a pillanatban elkapta a mutatóját a szörnyeteg, s vinné egyenesen a papagáj szájához, ha a másik kezével hirtelen le nem szakítaná róla. Olyan cuppan utána a szívó köpöly, mintha dugót húztak volna ki a palackból.

Erre aztán a csalódott polypus durcásan száll vissza a szögletébe, s kifordítja magát, mint a csizmadia a sarut, s ismét elbújik saját magába.

Ez a tragikus előadás.

Most következik a komédia. A „rákok komédiája”.

Van egy rákfaj a Közép-tengerben, melyet remeteráknak hívnak; ő ugyan magát „paguri”-nak hívja; de a tudósok inkább nevezik Dioltenes-ráknak. Ennek az a sajátságos ösztöne, hogy a farkát üres csigahéjakba dugja bele; a természet mostohasága ugyanis nem adott neki e kényes testrészt szilárd takarót, mint a többi rákoknak; azért kénytelen rá csizmát húzni, hogy járás közben meg ne sértse. Leginkább szeretnek a turbókban lakni. Van két erős nagy ollójuk, amellyel a diót fel tudják törni (felmásznak a kókusz-pálmára, onnan szedik le), s azonkívül minden lábukon van egy kisebb ollócska. Ha üldözik őket, behúzzák magukat a csigahéjba, s csak a kinyújtott két ollóval védelmezik a pozíciójukat. Egyébkor pedig szépen sétálnak alá s fel a kölcsönzött cul de Paris-val a hátulsó részükön. S

hogy tökéletesen meg legyen adva a módja a mostani divatnak, a tournure-nek használt csiga hátára oda van növe rendesen egy, néha két, három actinia: tengeri kikirics, hasonló egy kinyílt bogáncsvirághoz; a paguri még zsellért is tart a házában. A kettő együtt valóságos közkeresetre alakult consortium: az actinia odacsalogatja a könnyen hívó halacskákat a rák közelébe, amiket az ollóra kerít, s a rák elhordja az actiniát a puhányok és ázalagok közé, amik annak a „vevő” (Kundschaft). Itt látjuk őket szép példányokban a tengeri boulevard-on parádézni. Ez a három kikiricses ugyan elegáns dáma lehet! A fürgenc tengeri pókok, mint megannyi gommeux-k, táncolnak körülötte; egy-egy kis pók, mint valami kéregető gamin szalad a nyomában.

A színpad hátulját és két oldalát tengeri sziklák képezik, bűvöllyukakkal, melyekből csak a kinyújtott ollók és csápok látszanak elő. A színpad előterében van felállítva egy antipathes-korall, mely fekete színű és hajlós, mint a halcsont, kutya-tej-forma ágakkal.

No, most csengetnek, kezdődik az előadás.

Egy kis, már élettelen halacskát eresztenek le onnan fölülről a vízbe.

Zsuppsz! Egyszerre ott terem két kisebb tengeri pók; az egyik megkapja a fejét, a másik farkát: huzakodnak rajta, egyik sem engedi a maga jussát.

Meglátja a perpatvart egy paguri, s odasiet igazságot tenni. Ő itten a békebíró. Az egyik lábával az egyik pókot üti pofon, a másikkal a másikat, a nagy constabler-ollójával pedig megragadja a halacskát, s megtartja magának.

Az árvák futnak panaszra.

S megérkezik a nemezis. – Rák úr még hozzá sem fogott az igazságtalanul elkobzott zsákmány elköltéséhez, amidőn jön nagy fúriával rákné ténsasszony, a felesége. Hogy asszonyság, azt világosan lehet látni az előrészen felfűzött gyöngyökből, melyek nem annyira ékszerek, mint inkább tojások: ez az „ewig weibliche” a rák-nemzetségnél.

Az asszonyság a rákoknál rendesen kétszerte nagyobb az uraságnál, s annál-fova erősebb is.

– Hát ön uram, nálam nélkül ebédel? Illik ez? – förmed rá a hölgy a hímre, s egyúttal olyat kommant a fejére az ollójával, hogy az meghunyászkodva bújik be egyszerre a csigahéjba, és elejti a martalékát.

Ekkor rákné nagyasszony szépen nekiül; a négy első kezével az elfoglalt martalékot szájához emelve, a négy hátulsó kezével a feldöntött rák urat tartja hanyatt fekvő állapotban.

Nem lehet annál kecsesebbet képzelni, mint mikor rákné asszonyság diníroz. Milyen ügyesen majszol, hogy billeg a két hosszú bajusza hozzá, mily méltóságos tekintély honol az arcán; a szájáról lelógó csápok mintha tilinkót billegtetnének.

A szegény jámbor rák úr ezalatt többször megkísérli előbújni az ágy alól; de egy gyöngéd legyintés a hitvestárs ollós kacsójától mindannyiszor visszavonulásra kényszeríti a csigakalodába.

Eközben egy szemtelen tengeri pók (dacára annak, hogy nyolc szeme van, mégis így kell neveznünk), bizonyosan valami protezsált kegyenc, odatolakodik a családi szcena közé, s míg rákné asszonyság fél szemével a kordában tartott

majsztramra vigyáz, azalatt ez a vakmerő cicisbeo odalopózik, felmászik az ölébe, s ugyanazt a halat, melynek felső végét rákné asszony majszolja, elkezdi az alsó végén panisálni.

Ez a jelenet a frivol nézőket hangos kacagásra indítja; de nem ugyan rák urat. Amint meglátja ezt a flagrans meggázolását férfibecsületének, elfelejti, hogy ő hidegvérű állat, felforr ereiben a vér, s mint a természettudósok bizonyítják, a paguri dühös fenevad lesz, ha megharagszik; nem törődik a pofonokkal, kirohan a sámfával a csigaházból, s olyat lök a mancsaival az ifjasszonyon, hogy az felfordul csigástól, actiniástól, s akkor aztán a földön henteregve folytatják ollóikkal a hitvesi eszmecezerét.

A vitatott pecsenye, a drága hal, eközben a porba esik.

S a perfid udvarló, a tengeri pók (láttuk, hogy csak a vagyonáért tette a szépet!) megragadja az elejtett prédát, s tovafut vele.

A rákházaspár azonban menten észreveszi, hogy a két veszekedő fél között a harmadik örül, s rögtön békét kötve, rohannak boldogságuk elrablója után.

De íme, mit gondolt ki a ravasz imposztor! Felfutott a prédájával az antipatheskorall tetejébe.

Oda pagurik, a maguk csigaházukkal nem tudtak utána mászni erre a vékony, hajlós ágra – a nagy pálmára igen – csak onnan alulról fenyegetik a felemelt ollóikkal, s öklelnek feléje bajuszaikkal; de amit az arcátlan tengeri pók mind csak gúnyosan nevet, szorongatva a karjai közé az egyre fogyó körömfaladékat.

Hát nem derék operettszöveget lehetne ebből csinálni?

Úgy hiszem, hogy ez a tárgy még nincsen elkoptatva.

Minket legalább nagyon mulattatott ez az előadás; – jobban, mint – – – no, de „exempla sunt odiosa”.

XI. Pozzuoli, a Solfatara, Serapis temploma, Bajae, a pokol bejárata

Gyönyörű napra virradtunk. Ilyen nálunk otthon a szép tavaszi reggel. A nápolyiak időjósloja, a Vezúv, egyenesen bocsátja fel a füstjét, mely most ragyogó fehér, s most látjuk meg az igazi nápolyi eget, melyről annyit hallottunk beszélni, hogy annak a kéksége egészen más, mint a mi egünké. Valóban az: itthon csak egyszer láttam hasonló színű eget; az 1841-iki teljes napfogyatkozáskor, amidőn reggel 10 órakor a naptányér helyén egy teljesen fekete gömb látszott, s a sötét-kék égen egyszerre megjelentek a nagyobb csillagok. Mikor a nápolyi égre felnéztem, nem lepett volna meg, ha újra ott láttam volna azokat a csillagokat a nappali égen.

S egész késő estig eltartott ez az arany idő. A napnak minden óráját egy új látvány gyönyörével tölthettük be.

Egy jó landauert fogadtam egész napra. Úton az az elvem, hogy úri módon utazni a legolcsóbb metódus, takarékoskodni pazarlás; mert itt legdrágább az idő, kivált a jó idő, s aki takarékoskodik a pénzben, de vesztegeti az időt, az fizeti a legnagyobb uzsorát. Velünk jött az én kedves fiatal tudósom is, ki már Nápoly egész vidékét kitanulta; az ő vezetése mellett egy nap alatt bejárhattuk a vidék annyi minden érdekességeit, amennyit másként két nap alatt sem!

Maga a Pozzuoliig vezető út is a látványok leggyönyörűbbikét bonyolítja ki; folyvást a tengerparton visz az végig, balról a zöld szigetek, hídoszlopok, melyek merészen benyúlnak a tengerbe: a monda szerint Caligula hídjának a maradványai, melyen Bajaeba átvonult diadalmenettel; jobbról a kertekké átalakított halmok, melyeknek gesztjéből arányos vonalakban emelkednek ki a nagy ernyős mondolafenyők (pinus pinea), a szegény népnek kenyértermő fája; magas hegytetőn, erdős lankaság fölött a camalduliak tekintélyes kolostora; egy-egy sziklafal, melyen hangyák nyüzsögnek: kőbánya, dolgozó gályarabokkal (inkább szikladarabokkal), s az örökzöld mosolygó paradicsomon túl a magasban a vakító fehér hóhegyek. Ilyent a mi hazánkban nem lehet látni: nyarat és telet egy képen.

Amint Pozzuoli kapuján behajtunk, egyszerre körülfog a cicerónék egész raja, szolgálatait felajánlva hangosan. Nekem az a fátumom, hogy mindenütt muszkának néznek, s annál fogva kétszeres borravaloról ábrándoznak, s nem merem nekik megmondani, hogy magyarok vagyunk; mert azoktól még több „bona mano”-t várnak. S hasztalan intünk, beszélünk, hogy nincs rájuk szükségünk, azt ők mind nem értik; hanem mikor Apáthy öcsém a keze megfordított oldalával olyanforma mozdulatot tesz a szakállán végig, mint mikor az ember borotválkozik: akkor egyszerre elmarad valamennyi. „Ez már érti a nyelvünket.”

Van is nekem szükségem itt profánus szövegolvasóra! Mennyit olvastam, mennyit álmodtam én erről a földről, amelyen most járok! Ismerem már a szikláit, a földrétegeit, a föld alá eltűnt, a tenger alá süllyedt, az újra fölemelkedett romlélekeit, a pokol völgyét! Csak viszontlátni jöttem őket élő szemmel.

Legelőször is keressük fel magát a pokol völgyét. A Solfatarát.

Óh, dehogyan pokol ez! Ihlet szállong a táj felett. Lépteink döngése, a porond melegsége hirdeti, hogy édes anyánk szívéhez közel járunk: halljuk azt dobogni, érezzük melegíteni az örök fiatal földanya keblét. Itt még él a föld. Körös-körül már meg van dermedve, itt ezen a helyen még mozog, mozdulatai néha gyorsak, erőszakosak, olyankor új hegyeket tol fel a mélységből, s városokat elsüllyeszt, máskor századokra felosztott lassú pihegés az, mely alatt a tengerfenék lassan odább húzódik, s a tenger alatti templomok napfényre feljönnek, egy másik század hosszú lélegzetvétele az óriás kebelnek megint visszasüllyeszti őket a mélybe, és azalatt a nyitott ajka a nagy alvónak folyvást lélegzik: ez a Solfatara. Ha nem földanyánk ajkának csókja után ne vágyják halandó gyermeke.

Egy szűk gyalogút kanyarog fel a városból odáig: gyalog kényelmesebb, mint számárháton.

Az Amphiteatrumot megnézetlen hagyjuk; a római colosseum, a veronai circus (hát még az ó-budai amphitheatrum?) után nem keresek semmi újat a hajdankori népszínházak falai között; tudom már könyv nélkül: itt volt a császár páholya fe-

kete márványból, itt ezek a lyukak a carcerek: innen eresztették ki a fenevadakat; itt dobták szent Januariust az oroslánok elé, de azok nem bántották; itt komédiázott Néro császár, magas vendége Tiridates örmény király tiszteletére a porondon; aki mindezeket elhiszi, fizet egy lírát, aki nem hiszi, kettőt. – Siessünk ahhoz a kolostorhoz, amely éppen Szent Januarius emlékére lett ideépítve, a kiégett vulkán tetejébe. Nápoly védszentjét itt fejezték le, ezen a helyen.

Egy kiégett vulkánnak a dőböre (kráter) az egész Solfatara. Még most is ég csendesesen belül; hanem a széleiről beomlott föld homorú fenékké tömörült fölötte, s ez a fenék tele van növe cserjével, virággal: nagy fát, melynek a gyökere mélyen jár, nem találni benne.

A monorú (ovál) dőbört magas, likacsos kőfalak veszik körül, a föld mélyéből kihányt salak; a közepét kékes füst borítja, a fák közt átszűrődve: azt a vulkánnak még nyitva levő torka leheli elő.

Az út, melyen a Solfatarához megyünk, döng a lépéseink alatt, mint üres boltozat, s ha egy nagy követ ledobunk a magasból, az a lábunk alatt visszhangzó dörgést kelt; a finom, szürke homok, mely lábunk alatt ropog, ha kezünkkel belemarkolunk, éget; nem lehet kiállni.

S e forró homoknak is van növényzete.

Itten találtam rá egy szintén olyan régi ismerősre, akiről nagy érdeklődéssel olvastam, sőt, egy regényemben írtam is felőle, de sohasem láttam: annál fogva tökéletlen fogalmam volt róla. Ez a rejtélyes furcsasága a növényvilágnak, az „arbutus unedo”.⁷

Mikor még gyermekkoromban tanultam a botanikát, meglepett a jó Diószegi-nek ez a följegyzése: az „arbutus unedo virágfürtjei ősszel nyílnak, másik ősszel a gyümölcssei érnek: egyszerre virág és érett gyümölcs az ágon.”

Hogy lehet ez? Hát az egyik ős és a másik ős között eső telet hogy éli át ez a fa? Ezt sohasem tudtam képzeletemmel kitalálni. Most már látom. Ugy, hogy ott, ahol ez a fa él, nincsen tél. De azért mindig titokteljes tünemény marad az, hogy egy olyan bogó, mely mind alakjára, mind ízére nézve legjobban hasonlít a

⁷ Van biz annak magyar fűvész neve is: „kukojca; de nem merem megkockáztatni, hogy ezt írjam oda, mert a fordítóm, szentül „kukoricá”-nak fogja keresztelni, mint ahogy a múltkor Caligula leírásánál a „hajas” kecskét „hájás” kecskévé hízaltta ki. Pedig hiszen éppen azért haragudott a kopasz Caligula a kecskére, mert „ennek” a „hajából” szokták készíteni a parókát. Ezt én a magam kárán tanultam meg, amidőn egyszer csak elkezdett az álhajam zölddé válni. „Mi a csoda ez? Hiszen nem vagyok én tengeri hamis isten, hogy zöld legyen a hajam.” Ekkor világosított fel egy másik perruquier, hogy meg vagyok csalva kecskemódon. Ez adatot ezért jegyeztem föl az utókor számára, hogy mindazon halandó, aki a fejének külső deficitjét kénytelen idegen kölcsönrel fedezni, a parókáját előbb vesse górcsővi vizsgálat alá, hogy igazi emberi hajból készült-e? Mert különben egyszer csak azt veszi észre, hogy elkezde mekegni. Ezért van tehát a kecskének „haja”, és nem „szőre”

mi számócánkhoz, hogyan vár egy teljes esztendeig a megérésre, míg az új virág nyílni kezd ugyanazon az ágon; úgy, hogy egy akkora fürtön, minő egy vadgesztenye bokrétája, ott találjuk legalul a tavalyi érett bogyókat, feljebb a félérett sárgákat, azután a zöldeket, s a bokréta hegyén a gyöngyvirág alakú, finom illatú idei virágcsokrot; az egész kis fa olyan gyönyörű egy növény, nem magasabb másfél ölesnél, bőrkemény, örökzöld levelekkel, korallpiros ágakkal; minden díszkertnek pompája lehetne: – ha akarna! – De nagy az ő igénye; vulkánt kíván melegháznak; ilyen üzdéhez nagy úr kell. Tehát be kell érnem egy emlékgallyal, amit elhozok belőle.

Amint tovább haladunk, egyre kezd törpülni a növényzet, a pázsit ritkul, egész pusztá foltok terjengenek, amelyeket már csak a mirtusz szegélyez. De még akad egy-egy vakmerő iringó (eringium), mely sötétkék túskekoronájával a halál kapujáig elő mer hatolni, sőt találtam egy kövér levelű zsázsát és valami páfránt, aki magának a kénvulkán sziklatölcsérének a hasadékába merite felütni a tanyáját: az egyik oldalán a sziklának a kengáz rakja le a sárga virágát, a másikat ők takarják zöld leveleikkel.

Egy összevissza dőlt kőhalom aljából tódul elő lobogva a világoskék füst; körs-körül nagy darabon a reszkető légben úgy himbálnak a tárgyak, mint a délibáb rezgő hullámaiban. A Solfatara középgádora, mint egy pincebejárat, embermagasságnyi, bevakolva aranysárga kéncsapadékkal. Ott lakik a halál. Egy lélegzetvétel e gádorban egy életnek elég. Hanem lélegzetvétel nélkül bizvást bele lehet szállni; a felszálló kénlég kéjes meleget áraszt el a testen. S azt mondják, hogy fájós szemeket meggyógyít. (Éppen úgy, mint a mi „Büdös”-ünk Erdélyben.) Egy darab kénjegetet letörtünk e halálos barlang faláról, s megosztottunk rajta. Már most legalább, ha valaki azt mondja: „Eredj a pokolba!”, azt mondhatjuk neki: „Hiszen onnan jövök!”

Fenn, a füstölgő grotta tetején egy angol család állt, mister, mistress és apróbb-nagyobb missek, körülengedezve az alvilág gőzeitől. Ez azoknak tetszett. Azt hitték, Londonban vannak; annak a drága (mert sok pénz ára) levegőjét szíjják.

Mi azonban tovább barangoltunk, mirtuszvirágokat keresni a tűzhányó völgyében.

Mi az a Solfatara? A természettudósnak egy kénbarlang, a betegnek, kit köszvény vagy köthártyalob bánt, gyógyhely, aki őt régóta ismeri, annak egy istenség!

Menjünk a Serapaeumba, ahogy újkori barbár latinsággal a Serapis templomát elnevezték. Szűk utcácskán át, alacsony házikon keresztül, ahol a kapusnak fél lírát adunk, s azután egy sor kőlépcsőn szállunk le a rejtélyekben gazdag rommelébe.

A pozzuoli Serapis-templom romjai éppen úgy meglepnek nagyszerűségükkel, mint ahogy a Pompeji-beli Isis-templom várakozásunkon alul maradt. Három kolosszális korintheta oszlop áll még egyenesen a hat közül, melyek a templom homlokzatát emelték, egy negyedik ott fekszik végig ledőlve mögöttük; a roppant négyszögű nyílt csarnokot negyvennyolc márvány- és gránitoszlop emelte, s ezeknek a közei ugyanannyi zárt kamrákba vezettek. Azokon át lehetett a valósá-

gos templom udvarába bejutni, mely kör alakra volt építve, tizenhat korintheta oszloppal. E templom kupolája alatt hirdeté misztériumait Serapis, az óriáskígyóval körültekert, koronás isten. Hogy magát az istenszobrot áttették e helyről a nápolyi múzeumba, az helyes takarékoskodás volt, hanem hogy a korintheta oszlopokat egyik Bourbon király elvitte a maga palotájába, a félreeső Casertába, ahol senki sem látja, s csináltatott belőlük színházfoyer-t, az már prédapazarlás volt. Most csak az oszloptalapot látjuk már a körtemplom helyén, rendetlenül odadobált törött oszlopfőkkel és párkányokkal, melyeket nem volt érdemes elvinni, úgy összevissza furkálták a lithodomusok.

Ez a lithodomus egy olyan kis kagyló, mint a mi dunai békateknőink: a héja recés, hófehér. És ez a tehetetlen állat képes úgy keresztülfúrni a márványt, mintha vésővel vágtak volna bele lyukat, folyvást dolgozik, és lassan, míg akkora lyukat fúr bele, hogy maga elfér benne.

Ezek a kicsiny tengerlakók egy olyan talányt adtak fel a tudósoknak, ami még ma sincsen megoldva.

Az a három fennálló, tömör, nagy oszlop, egy darab afrikai sziklából kifaragva, a talapja fölött háromméternyire, keresztül van lyuggatva ezektől a csigáktól. Sűrűn, mint a darázs-fészek lyukai, vannak egymás mellé fúrva az odvak, sokban még benne találni az odaszorult kagylókat, s e lyukacsos öv mintegy kétméternyi szélességben látható mind a három fennálló oszlop derekán. Azon alul és felül megszűnik. Eszerint valamikor ennek az egész templomnak odáig kellett elsüllyedni a tenger alá, ameddig a csigafúrás felső széle tart, és századokon át ott kellett maradnia. De hogyan lehetett az, hogy az alább eső részét, mely még mélyebben merült a víz alá, nem fúrták össze a kagylók? Örök talány!

De nem kisebb talány az, hogy ugyan mi ütött a rómaiakhoz, hogy a maguk klasszikus istenségei közé az egyiptomi bálványokat is be engedték költözni, hogy a napvezető Apolló, szűz Minerva, diadalmas Venus és mennydörgő Jupiter ideál alakjai mellé odaállították imádatuk oltárára a kígyótartó Serapist, a kutyafejű Anubist s a sokemlős Isis asszonyt.

S azoknak a tiszteletére ily nagyszerű templomokat emeltek.

Hátha együtt a két talányt könnyebben kitalálhatnám.

Régi jegyzeteim között találok egy történetet, melynek ez a címe: „Anubis”.

Római történet: Tiberius császársága alatt játszik. Rómában a legszebb asszony hírében állt Saturnin neje, Paulina. De amilyen messze szállt a híre szépségének, együtt járt vele az erényeinek a híre is. Férje, Saturnin, Szíria volt kormányzója, rengeteg gazdagságot halmozott össze, s azt mind nejeire pazarlta. Annak a kegyeit tehát kincsek árán sem lehetett megvásárolni. S ez kétségbe ejtette a római fiatalságot. A kétségbeesettek között leghalálósabb beteg volt Marcius Mundus, ifjú patrícius, aki már életét, vérét, összes vagyonát felajánlta imádott hölgyének egy édes önfeledkezésért; de mintha csak egy istennőszobornak hordta volna az áldozatokat. Utoljára arra szánta el magát, hogy meghal érte. Megszánta ez állapotját fiatal urának hű szabadonca, Ideus, s azt mondta neki: „Ha nem fogadja el az áldozatodat az eleven istennő, add a kőből faragottnak, az elveszi, célt érsz”. És elmondta urának a tervét. Mai nap pokoli tervnek neveznek,

akkor „elysiuminak” mondták. (Vagy „eleusinak”, a két szó nagyon hasonlít egymáshoz, s utoljára is egyre vezet.) Egy napon Isis főpapja, ünnepélyes ornátusban látogatást tett Saturnin nejénél, ami nagy kitüntetés, mert az egyiptomi istenség főpapjának nem szabad a lábaival a földet érinteni, csak a templomban s a kiválasztottak házában; akárhová akar menni, négy adeptus viszi zsölleszékben. A főpap előadja Paulinának Isis istennő izenetét. A faragott bálvány consortiumban áll egy eleven bálvánnyal, akinek Anubis a neve. Ez is egyiptomi isten, csakhogy eszik és iszik – és azonkívül misztériumokat közöl. Hogy minők ezek a misztériumok? Azt senki sem árulja el, aki megtudta. A főpap előadja Paulinának az örömteljes izenetét, hogy ezúttal az Anubis isten őt választotta ki titokteljes sugallatai elfogadójának. Az izenet a férj jelenlétében adatik át; az magánkívül van örömeben, hogy az ő házát ilyen kitüntetés éri; még ő biztatja nejét, hogy ez isteni kegyosztást fogadja el; s Paulina áhítattaljesen viteti el magát Isis templomába, ahol Anubistól megtudja a titkok titkát. Másnap azonban meglátogatja őt Marcius Mundus, s diadalmas arccal beszél el neki az egész misztériumot, felfedve a hölgy előtt, hogy Anubis istennek a szerepét ezúttal ő játszotta. Azt hitte az ifjú ember, hogy ezzel a merészséggel egészen hatalmába keríti a nőt, akit az Isis-pap segélyével törbe ejtett. Hanem nagyon csalatkozott. Paulina felséges haragjában kiűzte a házából imádóját, s elmondta az egész titkot, ami vele történt, Saturninnak, bosszút követelve meggyalázói ellen. Saturnin szaladt Tiberiushoz; a császár nem érté a trefát; az Isis főpapját keresztre feszíté, Marcius Mundust száműzte Afrikába, Isis istennő bálványát beledobta a Tiberbe, s egyúttal minden egyiptomi istent kitiltott Rómából; árulják másutt a mysteriumaikat.

Ennyit mond az én feljegyzésem.

Mármost ebből könnyen levonhatjuk, miért szaporodtak el olyannyira Nápoly környékén az Isis, Oziris, Buziris és Serapis templomok? S miért szerettek azoknak a környéken tanyázni a római főurak, még maga Cicero is, andalító Puteolaneumában?

Az egész part mentét, fel Bajaeig, villák, fanumok, templomok fedték, felváltva luxuriosus fürdőktől. Mind a tenger alatt vannak most. Egy egész elsüllyedt mesevilág, melynek víz alatti palotáiban az aquarium számára sepiákat fogdosnak.

Egyszer csak azt mondta az az örökké nyitott száj odafenn, a Solfatara: „Nem vagytok!” S a földkebel egy mozdulatára paloták, templomok, fürdők, kéjlokok lesüllyedtek a tenger alá; a Serapis-templom oszlopainak csak a fő cifrázatai maradtak ki a hullámsírból.

S még azt sem elégette meg a Solfatara, hogy elsüllyeszté őket, hanem utánuk omlasztotta lávafolyamát, hamuzáporát, s eltemette a templom oszlopait egész odáig, ahol a csigák elkezdették fúró munkájukat. És aztán otthagya az egész elsüllyedt palotasort tovább ezredévnél. Akkor megint eszébe jutott valami: „Lássátok meg, hogy élek!”, s keblének egy sóhajtásával kiemelte ismét a tenger alul magasra az elsüllyedt romokat, népek csodájára, s ugyanakkor egy új hegyet tölt fel magasra, a Monte Nuovót, mely még száz év előtt tűzokádó volt; most már begyepesült a katlanja.

Így tud a Solfatara!

S a Serapis-templom száz év óta ismét süllyed alá. Talapköve már a tenger vizében áll, s a szentélye körül sós források fakadnak fel; a kúszó rózsza menekül-ni igyekszik fel a falakra, ki tudja, meddig fogják tépni a virágait kíváncsi kėjutazók?

Pozzuolitól Bajaet egy kis tengeröböl választja el; hajdan a hatalmas Róma hajóhadának téli kikötője volt itt, míg a föld alatti istenség össze nem kuszálta az emberek terveit. Most már csak a régészek találgatják: mi volt ez a rom itt? Ösz-szekető csatorna három öböl között: az egyik öböl már eltűnt, a másikkól elkerít-tett tó lett, hídoszlopok a víz alá merültek, nagyszerű düledék boltívei alatt sétaút vizs el, nem tudni, mi volt az, templom, kéjlak, vagy víztartó medence, nagyúri fürdő-palotához. Mindenütt fürdők romjai. A földkebel ingyen adja a forró vizet. Gőzölgő patakok futnak a homokos sziklákon végig, s kietlen sziklaszakadékokba zuhannak alá, a moha süpped, a szikla kong a láb alatt, s ha a pálcánkat leszúr-juk a földbe, a fűrt lyukon át párát lehel ki a föld. Kinek volt bátorsága erre a földre annyi romnak született palotát építeni? S még hadi kikötőket! (Az öreg Plinius itt parancsnokolt 79-ben, mikor a Vezúv kitörésénél őt is agyonütötte a gályán egy hulló szikladarab.)

Szinte megnyugszunk, mikor erről az „élő” földről a jó, csendes, nyugodt ten-gerre átköltözhetünk. Csónakon kelünk át Pozzuoliból Bajaeba. Előbb azonban egy kis vargabetűt csináltat velünk az oroszbarátság. Tudniillik, hogy Bajae és Pozzuoli között van egy híres vendéglő, „Hôtel de la Russie”, ahol írott betűk és szájhagyomány szerint igen jól főznek, míg Bajaeban, amióta Lucullus úr meghalt (akinek a palotája ott fekszik romban) igen rosszul traktálnak. Tehát az oroszok-hoz eveztünk, ki is kötöttünk szerencsésen. Szép vendégfogadó, azt el kell is-merni; hanem egy lélek sem volt benne, be volt zárva. Tehát csak mégis Bajaeba kellett mennünk ebédre; az „Hôtel della Reginába. A királyné hotele semmi tekin-tetben sem áll a háta mögött nálunk a „Kis pipának”, kivéve az egy étkezést. Olasz konyha dívik. Holmi ideális emberek ugyan jóllakhatnak fölséges kilátással, mohfedte omladékok ábrándos panorámájával, megláthatják Agrippina sírját, Julius Caesar palotáját, Néró labirintját a száz föld alatti szobával és Hortensius híres szónok halastavát, melyben drága murénáit eleven rabszolgák húsával hiz-lalta. Úgy látszik, hogy akkoriban a honatyákat jobban korrumpálták, mint most. Nekem, mai korbeli, gyengén korrumpált Hortensiusnak csak egy branzinóra telik. Azt is de sokáig hozzák!

Utazónak (nota bene aki egy ritka decemberi nyári napot fel akart használni) ennél a kirándulásnál már előre meg kell állapítania a programját, s nem állni meg mindenütt, ahol valami érdekeset lát; hanem kiválogatni a gazdag szellemi étlap-ból, amit szeret. Ebéd után, Bajaet körülnézve, siettünk a klasszikus Avernus tavát meglátogatni. Virgilius Maro nagyapánk idejében itt volt a pokolba való bejá-rás – ingyen; – most már belépti díj mellett. Csinos kerek tavacska: nagyságra hasonlít a csorbai tóhoz a Kárpátok közt, vagy a Szent Anna tavához Erdélyben; – csakhogy gyümölcserdő s dombok közé van szorulva: – nem lehet érteni, hogy miért kötötték a rómaiak ehhez a helyhez félelmeik rémképeit? Csakugyan van ott

egy hosszú alagút, a sziklaoldalba vágva; melyet a köznép a pokol barlangjának, az előkelő világ a Sybilla grottájának nevez, csakhogy ez emberi kéz munkája; belemenni azonban csak úgy lehet, ha az ember a vezetőnek a hátára felül: mert a locsogó meleg víz folydogál benne alul-felül, s az ember bőrig ázva kerül vissza belőle. Ezen az áron nincs kedve az embernek pokolba menni. Mondjunk le róla: inkább keressünk a gyönyörű zöld erdőben virágot, ciklámeneket, amiknek most van itt a tavasza. Igazán tavasz van; a pokol tava partjain kis kertcskék vannak, s azokban a jövő esztendei zöldborsó már szépen tele van hüvelyekkel.

Még egy rövid (de senkinek nem ajánlandó) látogatást említek fel a mai kirándulásokból a Nero fürdőjéhez; mely természettudósra nézve igen érdekes lehet. Egy óriási tufaszikla oldalában tátong egy barlang, meredek feljárással. Mikor belépünk, már megüt bennünket a meleg légáramlat. Az előpitvarban köszvényes nyomorékok tanyáznak; nem minden igény nélkül a látogatók alamizsnáira. Továbbhaladva, egy jobb oldalú alagúton, pokoli hőségnek megyünk neki, mely köszönetet szavaztat velünk a vezetőnknek a további fáradozásáért; ekkor azután megtanuljuk, hogy ez az alagút kör alakban járja meg a sziklát, ilyen meleg az egész hegy, mint itt. Próbatétül aztán egy finakot hoznak elő hideg vízzel, abba egy friss tojást tesznek bele, s akkor egy kis tízéves fiút, aki övig meztelenre van vetkőzve, előszólítanak, a sajtárt annak a kezébe adják, a másik kezébe meg egy fáklyát, s azzal útnak eresztik.

Mi pedig visszatérünk s a barlangpitvar ellenkező oldalán levő szádához állva, várjuk, hogy a kisiú visszaterjen a kerülőn át. Jó tizenkét percig állunk ott, amidőn sötétségben megjelenik az a veres csillag, a fáklya fénye, s amint közeledik, halhali lehet a kis fiúcska nehéz, ziháló lihegését, amint sebesen fut az öldöklő forróságú alagúton végig, mire odaér hozzánk, a fiú nem veres, hanem halottsápadt, s a finakban levő tojás keményre meg van főve; a víz fel van forrva. Szegény fiú, megérdemli azt az egy lírát a látogatóktól – amit bizonyosan elvesz tőle a cicero-ne.

Szép este volt, mire Nápolyba visszatértünk. Azért, hogy itt a nap meleg, mint nyáron, de mégis rövid, mint nálunk télen. A table d'hôte ismét visszavarázsolt a szép Hungáriába:

– Nem a hazámba, hanem a grand hôtélbe. Éppen az az étkefogás. Csak egy különbség van benne: az, hogy itt Bunkó helyett népénekesek mulattatják a vendégsereget. Bunkónak ezek is elég „bunkók”, mert olyan infámisul fújják, cibálják és pengetik azokat a nápolyi couplette-eket; a primásuk énekel, gitározik és táncol hozzá; utóbb aztán a többi urak és hölgyek (művészek) szintén táncolnak, hegedülnek, gitároznak és énekelnek. Ebéd végeztével átmegy az úri társaság (nagyobbrészt angol mylordok és myladyk) a márvánnyal padlózott nagy előcsarnokba, s elhelyezkedik a hintaszékekbe. A népénekesek elkezdenek polkát, valcert virginálni, s az angol lordok és myladyk, akik az asztalnál oly feszesen ültek, mintha az úrvacsoráját költenék el, s villahegyre szúrva hámozták a körtét: most elkezdenek a népénekesek dalára, a vendéglő előcsarnokában con amore valcert, polkát táncolni. Már most nem tudom, nápolyi szokás-e az, vagy nagy-britanniai?

Mi menekültünk fel a szobáinkba, ahol nyitva van minden ablak éjszakára.

Az eső szítál, permetez – hanem az utcáról is éneklő hang zendül fel.

Itt már csak olyan alsóbbrendű énekes-trupp produkálja magát, melynek tagjai, ruhájuk és cipőik megviselt állapotja miatt, a vendéglők gázvilágított csarnokaiba be nem bocsáthatók; csupán a nyílt utcán, az erkélyek alatt szívetetnek meg: ha tudniillik a vendég utazók eltávolításukat nem követelik.

A „Traviatá”-ból énekeltek. Hárman voltak: egy nő, egy férfi, meg egy hegedű-játszó: nő és férfi énekelt és lantozott.

A nő hangján megéreztem, hogy az beteg már; de azért az valami oly megkapó, rokonszenves hang volt, mély timberű mezzoszoprán; és oly tökéletesen iskolázott modor, hogy én már régóta hallottam híres színpadokon ilyen szívhez szóló éneket.

Azután elkezdte a „Santa Lucia” nápolyi népdal gyönyörű áriáját énekelni; majd megint a „Trovatore”-ból egy mesteri énekrészt; oly bájjal és lélekteljesen, hogy mi, leánnyal együtt bámulva hallgattuk az erkélyről a sötétben éneklőket; akiknek dalához a kopogó esőcseppek adták az orchestrumot; s valamennyi rézpénzünk mind hozzájuk vándorolt. Arcaikat, alakjaikat nem lehetett kivenni.

De hát „ki” lehetett az a nő valaha? Akinek ilyen varázserejű bájos hangja van; aki így kitanulta a művészet technikáját, aki csak úgy játszik a legnehezebb operai részekkel, s aki most itt énekel utcaszegleten, esőben, sárban, egypár ablakon kinéző utas számára, akik tízkrajcárokat dobálnak le a lábaihoz, s azért ő hálából újra kezdi a „Santa Luciát”...

Minő tragédia lehet a szerencsétlen teremtés mögött?

Aki Nápolyt igazán élvezni akarja, jól teszi, ha előbb a környékét járja be: s mielőtt a kedélye át van ittasulva a felséges természeti szépségektől, a múltak gondolatébresztő emlékeitől, akkor kezd hozzá, hogy Nápolyt keresztülbarangolja; mert különben a Verona, Florenc remekeitől, klasszikus műízlésétől (hát még a hasonlíthatatlan Róma nagyszerűségeitől) elkényeztetett idegen, Nápolyba csak a kritikust hozza el magával. Nápolyban lakik a próza. De ez meg aztán olyan nagy dimenziókban, oly tökéletes, egyetemes kifejlődésben, ahol már a próza is ideállá válik.

Pénzt keresni és enni: ez a két jelszó.

A mostani Nápolyban aligha ismernének rá a régire hajdani leírói. Nincsenek már lazzaronik, félmeztelen emberek, akik kifeküsznek a tengerpartra, s pihennek és koplalnak. Most minden ember dologban van. A lazzaronik beálltak kocsisoknak, teherhordóknak. Egypár négyszögölnyi kamrácskákban ember hátán ember dolgozik késő estig, varr, fon, fúr-farag, ráspolyoz, vagy az utcán jár és árul valamit torkaszakadásig, lovat, öszvért, szamarat hajt: ácsorgót nem látni.

Maga az a tengerpart is, ahol azelőtt nyüzsgött a hírhedett paradicsomi néposztály, át van alakítva, a Villa Nazionale sétánya, mely azelőtt közvetlen a tengerpartig terjedt, most a széles Riviera di Chiaja által van a tengertől elválasztva, melynek gránit bástyafalain, erős sirokkónál, túlcsapkodnak a hullámok.

A sétányt csupa örökzöld fák képezik: telelő tölgyek, óriási magyalfák (ilex), finom apró levelű borsfák, fürtös gyümölcsceikkel, közülök egynéhány fejedelmi

pálma tolja előre levélkoronáját, dereka alul vékony, mentől feljebb, annál vastagabb; következik egy egész sugárút pálmákból, melyek azonban még csak évtizedeket számlálnak. Szerteszét márványszobrok, melyeket a műértő ugyan csupa utánzatoknak ismer fel, s a felső-olaszországi remekek után fitymálva mellőz; de az én szobortalan hazámban bárcsak ilyenek volnának. A sétány közepén áll Virgilius Marónak (az itt születettnek) kis temploma, a költő márványszobrával, s még Thalbergnek, a zongoraművésznek is jutott egy márványszobor a halhatatlannok társaságában. Itt van az akvárium is.

A legelső látogatói a Chiajának korán reggel a halászok, ott látjuk őket tizenkettesével a kőpart nyúlványán a hálót húzni, lábszárig feltürközve; azután jönnek a katonák. Itt tanítják be az újoncokat a hadi művészet titkaiba, ahogy azt az újabb kor követeli: nagyot lépni, kinyújtott lábbal megállni, leguggolni, felugrani, szaladni, miközben minden katona egyszerre utána kiáltja a vezénylő tiszt által kimondott parancsszót: Jobbra nézz! Balra nézz!, s menet közben hangosan számlálja: „Un, duo!” A gyakorló századot körülállják a kucséberék, narancsos kosaraikkal, s kínálgatják a katonákat, s azok kedélyesen hámozzák a hesperidák almáit az egzecérozás közben. Minthogy pedig a Chiaja a fő közlekedési vonala a városnak, egyre hajtanak keresztül a gyakorlótéren az equipage-ok, vetturinók, corricolók, szamaras laptikák, s nemigen kerülgetnek, hanem keresztültörnek a hadsoron; – az okosabb enged; – míg végre a vezénylő tiszt megsokallja a dolgot, s futást rekomendál: arra aztán nekiiramodik az egész kompánia, ki előbb, ki hátrább, ahogy a temperamentuma hozza magával, s szalad a kőgátig, futás közben ki-ki az egyik kezével fogja a kalapját, hogy le ne fújja a szél a fejéről, azzal a sok kakastollal. Délfelé aztán előjön nyolc gyalog trombitás, s vidám allegrettót harsogtatva összegyűjti s hazaviszi az egész dandárt. Jó, hogy az olaszokkal barátságban vagyunk; mert ha ellenségeik volnánk, ettől a tábori muzsikától csakugyan elszaladnánk. – Két órakor a katonai zenekar mulattatja a sétálókat, s három órakor Nápoly egész előkelő világa ide jön bemutatni az előfogatait és divatöltözeteit, a széles Chiaján egyik hintó a másikat kergeti, három-négy sorban, míg beesteledik.

E sétányon innen és mögötte kezdődik az új Nápoly, mai korhoz idomított építészeteivel; itt már a házaknak teteje is van. A meredek hegyoldalba a Mergellinán néhol az épülethez való helyet is oda kellett építeni. Az igaz, hogy olcsó és könnyen kezelhető a falnak való anyag; a tuff-kő, amelyből az itteni házakat építik, valami közép lény a kő és a vályog között. Ez újkori négyemeletes házak, egész a kupolájáig eltakarják a nevezetes Sannazaro templomot, mely nem csak azért híres, mert egy költő építette, de még inkább azért az oltárképért, amelyen a sáttán, kit Mihály arkangyal legyőz, egy bájos hölgy képében van ábrázolva, eszményi keblekkel. Kénytelen vagyok e képnél sziesztát tartani, hogy igazságot szolgáltatassak egy súlyosan elvádolt püspöknek. Az útikalauzok, könyvek és eleven vezetők ugyanis azt híresztelik minden látogatónak, hogy ezt a képet Caraffa Diomedes, arianói püspök festeté vala, s hogy az a deli hölgy, aki az ördögöt képviseli rajta, nem más, mint egy hírhedt szépség, akibe a püspök halálosan szerelmes volt; s mert ennek a részéről viszonzást nem talált, bosszúból festeté

őt ide a sátán képviselőjéül. Hát ez mind rágalom. – Én ugyan nem vagyok hivatva a püspököket védelmezni; azonban az igazságszeretetem nem engedi, hogy amit e történetről saját adataim szólnak, e helyütt elhallgassam.

Tehát, ahogy én tudom, éppen ellenkezőleg, a szép hölgy volt megszállva bűnös szenvedély gerjedelmei által az avernói püspök iránt, s a csáb minden varázsát alkalmazásba vette, hogy a felkent férfiút a gonosz útra eltántorítsa. Egy napon a püspök ráállt, hogy a szép bűnöst elkísérje posilipói kéjlakába. Útközben a Santa Maria del Porto temploma mellett elhaladva, a püspök fölszólítja a signorát, hogy térjen be egy pillanatra vele a templomba, mert most érkezett meg Leonardó de Pittoja remek oltárképe, melyet a püspök rendelt meg. Még senkiséem látta azt, a szép hölgy legyen az első, aki előtt azt leleplezik. A delnő bement a püspökkel a templomba; a főpap egy intésére leránták a leplet az oltárképről, s ott látta a vétkes nő saját magát élethíven eltalálva, s legázolva az arkangyal lába alá, akiben viszont magát Caraffa Diomedest ismeré föl. E meglepő látvány egyszerre megtéríté a rossz úton tévelygőt; követte bűnbánó Magdolnát, s azontúl tartózkodott felszentelt férfiak elcsábításától. A kép azonban most is ott van, ez aláírással „Fecit victoriam”, amit csak az érthet meg teljesen, akinek tudomása van felőle, hogy a csábos szépség neve volt: „Victoria d’Avalos”.

Fölöttébb örülök, hogy a helyreigazító adatot köztudomásra hozhattam.

Virgilius sírja, a posilipói alagút, a kilátás a st.-elmói várból, mind méltó megemlítésre; de amiben Nápolynak a lelke van, az életereinek lüktetése, ha szabad volna anatómiai műszavakat használni, az ütér és a visszer: ez a két nevezetes utcája, a Toledo utca és a hús piac.

Az utóbbit elég egyszer végigutaznunk, hogy feledhetlenül emlékünkből ma radjon; az elsőt azonban tanulmányozni kell, s nemcsak a kocsin, de gyalog is bejárni, mert itt van Nápoly, a maga valóságában.

A Toledo utca (ma már Strada di Roma) folytatásával a Capodimonte utcával lehet olyan hosszú, mint Budapesten az Andrássy út s éppen úgy büszkesége Dél-Olaszország fővárosának, mint ez a magyarokénak. Nem olyan széles, s a Capodimonte felé erősen emelkedő.

Kedvező napunk van: éppen hetivásár Nápolyban és azonfelül december 16-ika.

Ez a nap egyike a három nevezetes évfordulóknak, amelyeken szent Januarius vére cseppfolyóvá lesz, s e csoda, amint a szent kápolnában a nép láttára végbemegy, a főutcákon végig hordoztatik.

Tehát ezzel is találkozni fogunk.

Ne higgye ám senki, hogy itt most helytelen gúnyt fogunk űzni a nép hitéből. Szép is volna: ugyanabban a könyvben, ahol az olvasónak az öngyilkosok meddő gyümölcsfáiról beszéltünk, s követeltük, hogy azt mindenki elhiggye: tamáskodni szent Januarius vérének megolvadásában! Mindenkit a saját hite üdvözít.

A Toledo utca kezdődik a Piazza del plebiscito-nál; elébb azonban amíg a tengerparttól odáig jutunk, szűk, tekervényes utcákon keresztül kell bandukolnunk, ahol egymás tőszomszédságában található művész-atelier, kovácsműhely, süteményes bolt, pénzváltó és tehénistálló, melyben azonban most csak a reménytel-

jes csemeték vannak otthon; mamáik reggeli sétáikat végzik. Valahogy csak rátalálunk a Piazza dei martiri-ra, melynek közepét a négy forradalom mártírjaira emlékeztető szobor foglalja el. A művész, aki komponálta, maga is megérdemli, hogy a mártírok közé soroltassék.

Hanem itten azután elkezdődik Nápoly élete és pompája. Ez egy darab Európa. Bécs Grabene, Ringstrasséja, Kärntnerstrasséja, Budapest Andrassy útja, Váci és Dorottya utcája összevéve nem mutatja fel egy sorozatban oly szakadatlan tárlatát az ipar kincseinek, mint az egy Toledo utca Nápolyban. S ami legnevezetesebb benne, az, hogy mind „otthoni” cikk. Itt semmi külföldit nem árulnak. A legfényesebb likőrös boltban, ahol francia konyakot kerestem, az felelték: nem tudják, micsoda állat az. Tessék, ha kell, olasz aqua vitae. Becsülöm őket érte! És a konfekciós boltok (vulgó, „szabók”), a porcelán, majolika, a selyem és csipke, a gyönyörű üvegárúk, az ékszerek, az antikok és azoknak remek utánzatai, a bútorok, az acéleszközök, márvány, elefántcsont és fagaragványok, kirakott famozai-kok, (intarsiaturák), a korallok és faragott csigák; és a pazarló fényűzés cikkeitől kezdve a mindennapi élet, a kényelem és viselet tárgyaiig mindent maga Nápoly állít elő. És árucikkeik jók, szolidak, szépek, kitűnő ízléssel készítvék, és olcsók. A háromlírás nápolyi kesztyű túltesz az ötförintos angol kesztyűn. Ami pedig a csebecbecsét, a színes népalakok szobrait illeti, ezeknek az ára a tréfával határos, és amellet milyen műízléssel, mennyi humorral alkotva! A kapuk aljait pedig virágárusok foglalják el, fantasztikus alakzatú bokrétákat, kosarakat kínálgatva, tele rózsákkal: ára csak két líra; most van a rózsának a legjobb évadja: december közepén; némely furcsa virágnak a nevét sem ismerem, ami itt egymásra halmozva, csodálatos illattal hívogat.

Ez a Toledo utcának a fényes oldala. Most következik a kifordított oldala. Heti vásár alkalmával, amilyen hosszú ez a sugárút, olyan hosszan végig van rakva két oldalt a gyalogjáró zsidó-sátorokkal, s amily hosszú vonalban sorakoznak egymás mellé a fény és pompa kirakatai a boltokban, éppen olyan szakadatlan láncolatot képez a népies olcsó cikkek ponyvabazárja.

A csipkésbolttal szemben árulják a gyapotharisnyákat, a drága quincailerie kirakatával szemben a tízkrajcáros gyermekjátékokat, a brilliános ékszerek farkaszemet néznek az üvegyöngyök árubódéjával; a gazdag pénzváltó küszöbén letelepedve közvetíti a pénzforgalmat a kormány által szabadalmazott pénzkofa, aki csak rézpénzt vált, s az elegáns confectionner kiakasztott mantilljainak árnyékában dolgozik a foltozóvarga egy szétnyílt talpú sarun; itt gyufa, amott kefe, odább szappan, szita, bádogedény, cseréptányér, repülő könyvárús ponyvairatokkal, újságszatócs, viaszbabok, cifra gyertyák, bicsakok, fűrészek, tamburínok, csörgettyűs dobok, a százlírás porcelántányérral vis-à-vis ugyanannak az utánzata papírmáséból, 50 centesimo; rengeteg mennyisége a sétatálcáknak és esernyőknek, szentképek, olcsó korálfüzérek, utánzott borostyánkő, lávaművészet, viselt ruhák, közben perces, süteményes asztalok, lacikonyhák, ahol sült halat, kolbászt osztogatnak; kincstárai az aszalt gyümölcsnek, Kaliforniai a talmi arany-nak, kifogyhatatlan forrása a citromvíznek, mely szökőkút-ként csorgatja illatos sugarát, dinnye, makaróni, osztriga-vendéglők, s ennek az árusai mind fennhan-

gon kiabálják a járókelőknek – nem az áruk nevét, azt úgy is látja, akinek szeme van, hogy micsodák, hanem az árát: „Mezzali!” hangzik legsűrűbben; ez azt teszi, hogy fél líra (mezza lira): a szó végét a nápolyi el szokta harapni; vannak, akik nem érik be a kiáltozással, hanem utánaszaladnak a hintónak, s úgy kínálják a kocsiban ülőnek, amit kinéznek belőle, hogy kedve lesz megvenni: egy eleven kirakat pedig előre-hátra jár a sokaság közt; egy vándor ékszerész teleaggatta a kabátját elől-hátul násfákkal, függőkkel, melltűkkel, a nyakában, a derekán nyakláncok, óraláncok, rivièrè-ek, a kalapja tele boglárókkal. „Omnia mea mecum porto!” És semmit sem lopnak el tőle. Pedig tudják, hogy talmiból van. „Mezzali!”, s még hagy belőle lealkudni. Még jobban megbámulni méltó az a magas szál legény, aki aranyhalakat árul. Három öblös üvegcsobolygó egymás fölé helyezve, tele vízben fickándozó aranyhalakkal: ezeket ő a feje tetején egyensúlyozza, s úgy jár büszkén, fölemelt fővel a sok tolongó nép között. Ha valaki vásárol tőle, térdre bocsátkozik, s úgy emeli le a fejéről akrobatai ügyességgel az ingó alkotmányt.

Az utca közepén pedig jár szakadatlan kettős kigyóvonalban a hintók végtelen láncolata; a kocsisok durrogatnak ostoraikkal. Közben egy-egy szekeret látunk, melyen a kocsinak háttal fordulva ül egy dudás. Ez italokat árul, s a dudászó arra való, hogy a szomszédhoz közönség figyelmét odavonja. A hintókon elegáns úrhölgyek, kíváncsi idegen arcok szemüvegezik a hemzsegő népcsoportot, melyből alig látunk előtűnni egy-egy katonai egyenruhát, annál több kokett abbét, aki köpönyegét fél vállán átcsapva, valóságos dandy-léptekkel méri végig az utcát, hódító tekintettel az emberiség szebbik felét, megvetéssel a szembejövő kapucinust.

Ad vocem: „szebbik fél”. Nemcsak nekem, de minden idegennek feltűnik az, hogy a nápolyi köznép között milyen ritkaság a szép női arc. A budapestiek és a bécsiek különösen el lévén e tekintetben kényeztetve. – Ah, de itt látok egyet szembejönni: ez valódi típusa az olasz szépségnek. Tojásdad arc, félhold szemöldök, nagy fekete szemek, csigabiga száj. Kár, hogy apáca. Azért mégis a szemébe nézünk. Elismerem, hogy biz ez bűn. A Biblia szerint a szemünkkel is lehet vétkezni. Ámde nyomban követi a bűnt a büntetés. („Scelestum poena, pede claudo.”) Csakugyan sánta. Egy öreg, tiszteletgerjesztő, ráncos képű apáca biceg a fiatal háta mögött, aki, észrevéve fenyítést érdemlő szempillantásomat, rögtön odalibben elé, s kiránt a skapulárája alól – no – nem egy tört, hogy a szívembe üsse; hanem egy perselyt, s azt megzörgeti az arcom előtt; s rögtön megveszi rajtam bűnöm zsoldját. Fél lírámba bánta meg e tiltott tekintetet. Ez igen jó módszer. Először bocsátani egy szép deli hölgyet, s aki arra ránéz, rögtön megfizettetni. A budapesti jótékony hölgyek átvehetnék ezt az üdvös nápolyi szokást; micsoda bő jövedelemforrást nyithatnának vele emberbaráti intézeteik számára! Hüh!

Most egyszerre fennakad a közlekedés: a jobb oldali hintók kénytelenek megállni, és szünetet tartani. Nincs semmi baj. – Csak az a rendes állapot fordul elő, hogy végig a fényes toledói sugárúton hajt egy öreg ember két riska tehenet, egy kis leány pedig kilenc anyakecskét. A férfi kezében van egy kolomp: azzal ő minden kapu előtt beharangoz. Ez azt jelenti, hogy itt van a tejesember. A tejet itt a házhoz szállítják, mégpedig igen elmés módon. Egy ablak a harmadik emeleten

megnyílik, s egy főkötős arc kibukkan rajta, és lekiált valamit. Erre a kis leány betereli az udvarra a kecskéket. Azok egymástól el nem maradnak; felsétálnak szépen mind a kilencen a lépcsőkön a harmadik emeletre; ahol azután a szorgalmas háziasszony kiválasztja közülök tetszés szerint, amelyiktől a tejet ki akarja sajátítani. Azután megint visszakopognak a kecskék a lépcsőkön.

A két riskának ezalatt odalenn az utcán szintén akadt valami üzlete. Egy úriember a járókelők közül odajön egy pohárral, s odaguggolva a téhén alá, saját kezűleg fej magának annyi tejet, amennyi egy reggelinek és két soldi értékének megfelel. – Hát biz addig, míg az megtörténik, várni kell az egész hintósornak. Ez már csak természetes.

Mi ezalatt ráérünk egy ponyvasátor alatt szemle alá venni a hosszú sorban kirakott régi könyveket. Ez egy vándor antikvárüzlet, melyben valóságos kincsek vannak felhalmozva. De sok pénzt el tudnék itt vesztegetni: ha volna. Hisz itt a legritkább régi könyveket úgy árulják, mint a szalámit, font számra. S ilyen antikvárius sátorot hatot találtam itt-amott a furcsa sokadalomban, amelyekben mind meglepő sok érdekes munka volt közszemlére kirakva. Hogy kerültek ilyen becses könyvtárak a szibvásárra?

Ah! Most csengettyűszó hangzik.

Ráismerünk: ez az inclangorium. Valami ájtatos menet jön. Az utca közepén hoz egy ministráns egy zászlót, mellette egy másik a csengettyút, azok mögött jön két klerikus rúdlámpákkal a kezében; nyomukban két skarlátveres talárba öltözött papi személy, azok vontatnak egy kicsiny kétkerekű hintót, a hintó aranyos, abban ül egy főpap, teljes ornátusban, s két kezében fog egy szentségtartót, melynek meghajtásával jobbra-balra osztogatja az áldást a népnek: ebben van szent Januarius folyóvá lett vére. A hintó háta mögött járul még egynéhány egyházi személy, különféle rendviseletekben: egyéb senki.

Ahol e díszes menet elvonul, a gyalogjárón néhányan letérdepelnek, többen leemelik a kalapjukat, néhány percig hangzik az ájtatos ima szavainak csendes mormogása; amint az aranyos hintót a veres ruhás egyházfiak továbbvontatják, ismét felhangzik az előbbi zaj: „Mezzali! mezzali!”

XII. La Cocumella

Ha valaha vissza kellene vonulnom a világtól, ha valaha száműzetném a hazámból, ide jönnék napjaim utóhadát számlálni a La Cocumellába.

Bolond szép világ! Gyümölcstermő tavasz, virágos ősz, hűs nyár, meleg tél, életújító levegő, gyönyörűségees tenger, fölséges sziklák, becsületes jó emberek, olcsó korcsmárosok.⁸ – Aztán ez a szent magányosság – a világjárás közepett.

⁸ Hálából jegyzem az árakat. A La Cocumellában egy igen kényelmes, első emeleti szoba terasszal, reggeli választás szerint, délben villás lakoma, hat órakor bőséges, jóízű ebéd, mind együtt 2 frt 50 kr.

Egy futamodásnyira (nem távgyaloglóiét, de aszmatikusét véve) fekszik Sorrento, egymás hegyébe-hátába épített hatemeletes pompás hotelekkel, amelyek mindig csordultig vannak angol és muszka hercegekkel, toilette-verseny, nyelvbábel, fényűzés, pazarlás: a La Cocumellába pedig nem vetődik más, mint egy-egy német regényíró, s másféle tudós, aki a világot nem akarja látni.

Pedig ennek az egy vendéglőnek a neve külön fel van írva minden térképen; maga a falu, amelyhez tartozik (Sant-Agniello), az nincs a mappán.

Olyan szűk utcán lehet hozzájutni, csupa kertfalak között, hogy még a szembe jövő gyalog ember is a kapu alá kénytelen menekülni a kocsi elől. Meglepő tiszta-ság, kényelem, tágas szobák, jól fűtő kandallók, jószívű cselédség, ami első beléptünkénél kellemessé teszi az ideszállást, s aztán napról napra jobban megszereti az ember ezt a helyet. Akinek tudniillik nem az a célja, utazás közben, hogy minden nap háromszor mutassa be az új toalettjét. Itt ugyan nincs kinek. Az átfutó vendégeken kívül három állandó törzstelepese van a Cocumellának, akik évről évre itt töltik a telet. Egy berlini német regényíró, H** a nővérel és a nagynénjével, aki szintén festőművésznő, és amellet drámaíró. Jelenleg is három darabon dolgozik: két vígjátékon és egy tragédián. Dacára ennek igen jószívű és kellemes delnő, Loreley ezüst fűrtökkel. Természetes, hogy a kollegiális viszonynál fogva rögtön barátságot kötöttünk. Csakhogy a mi törzsvendégeink nem vállalkoznak a szobából kimenetelre soha. Mi pedig úgy éreztük itt magunkat, mint aki egyszerre háromfelé szeretne szaladni. Minden szobánknak az ajtaja egy közös teraszra nyílik, amely nyáron verandául szolgál; oldalain magas oszlopsorok vannak, azokra feszítik ki a vászonernyőt. És erről a teraszról odalátni a Vezúvra, melynek most a háta mögött vagyunk (úgy számítva, hogy Nápoly felé van fordítva az arca). Oldalvást a magas, hófedte Monte Angelo, és alattunk köröskörül mindenütt narancs- és citromligetek – nem ligetek, erdők, megrakva aranyzöld, sárga és bronzpiros gyümölcszel. Narancsnak, citromnak annyiféle válfaját látjuk itt, mint otthon az almának, körtének, a már javában érő apró, lapos mandarintól kezdve egész azokig a kobak nagyságú óriásokig, amiket mőzeshitű polgártársaink valami nagy ünnepük alkalmára hozatnak távol Levantéből. És ezek nem olyan díszfácskák, aminőkkel itthon urasági díszkertekben szoktunk találkozni. Hanem nagy terebély törzsek, amikre gyönyörűség felmászni, hogy az ember a tetejében levő érett gyümölcsöt kiválassza. Teljes szabadalma van rá minden vendégnek. A fák oly sűrűn vannak egymás mellé ültetve, hogy a koronáik összeborulnak, s még azonkívül nagy hosszú cseresznyefák nyúlnak ki közülük, amiknek derekán kígyómódra tekergőzik fel a szőlővenyige, s több ölnyi magasra emeli fel a koronáját a kertek szélében egy-egy százados mandulafenyő, melynek tobozai akkorák, mint egy kókuszdió. Azokat meg szokták sütni parázson, s akkor a felpattogó pikkelyek alul kiszedhetők a jóízű mandulák. Az olasz köznépek ez ebéd és multság: mire jóllakik vele az ember, akkorra megéhezik. – De különösen meglepett a cocumellai narancsligetben a narancsfák gondozásának módja: minden fának éppen akkora tála van kerítve, amekkora a koronája, s a föld sáncmagasra feltöltve körülötte. Aztán az a föld is olyan fajta, aminőt minálunk kamélaiföld cím alatt árulnak kilószámra. Ezek a mély tálak arra valók, hogy az

esővizet megtartsák. Ezt a rendszert magam is megpróbálom otthon a Svábhegyen a gyümölcsfáimmal; mert egészen ésszerűnek találom. Azért nincsen is itt olyan esztendő, amikor rossz termés volna; itt a gyümölcsfák nem tartanak ugarévet.

Amíg nekem a hortikulturális élvezet volt az első gondom, azalatt a leányom lefutott a tengerhez, magában. Utána kellett sietnem, hogy jól kizsémbelem. De hát lehet is a tenger színe előtt perlekedni! Aztán kell is a Cocumellában vezető, vagy garde des dames! Egyenesen a vendéglő kertjéből visz alá az út a tengerhez. Harminc öl magas sziklafal oldalában, kőmellvéddel párkányozva, majd tágas barlangokban keresztülvezetve. Nagyjában természetből, részben emberi kéztől vájt tágas folyosók, melyekből kapu nagyságú szádák nyílnak a szabadba, festői képét mutatva a tengernek és virányos partjainak. Az egyik sziklابلتív magasából hosszú füzérekben csügg alá a kőlakó szaka-virág, míg a boltozat padmalyáról sűrű sugarakban hull alá a sziklaforrás zápora; úgyhogy az ember mintha egy ezüst hárfa húrjain keresztül látná maga előtt e távoli vidék képét. Ennél szebb valamit költő és festő együtt nem gondolhatna ki.

A sziklaszínházokon át kényelmesen lehet lejutni egész a tengerpartig. Valahára egy igazi tengerpart, ahol nem zárja el mesterséges védgát a felséges nagy urat a földtől. Amott, hol a nehéz mólókról nézzük a tengert: mindig haragszik ránk, harsog, tombol, felénk köpköd, arcunkba csap; itten látjuk meg, hogy milyen kedélyes; játszik az emberrel. Az óriás meredek sziklafolt lábától, melyet fenn a paloták, kertek koronáznak, terül csendes hajlásban egy széles fővényöböl, valódi aréna, melyet kétoldalt kirugó sziklacsompók zárnak el; az egyiknek a tetején egy várromhoz hasonló szürke faltömeg jobbról is, balról is, mind a kettőbe mély barlangok nyílásai vezetnek. A fővénysík növénytelen, sima, beterítve azzal a puha tengerfővényvel, mely olyan fekete, mint a vaspor: közte csigahéjak, égszínkék sépiák teknőcskéi. Csak a közepén van egy roppant nagy kődarab: erkélyszék a nézők számára.

A tenger nagyon kedélyes ma; egyik hullámsánc a másikat követi: amint a part közelébe ér, egyszerre felágaskodik magasra, mint a gátugró paripa, felborzolja a tajték-sörényét, átlátszó lesz, s aztán keresztülbukik maga magán, s azzal előrelódítja messzire a hófehér habot, végig a fővénysíkon egész odáig, ahol mi állunk, s megint visszaszalad.

Egy hallható zizergés, s a következő percben a fővény elitta a kilökött hullámot, s olyan száraz, mint előbb volt.

Ez a zizergés a tenger zenéje. Ha egy vízbuborék elpattan, ennek a hangja semmi; de ha trillió vízbuborék elpattan egyszerre, annak a hangja: zene. Óh, mint szeretem én a természetnek ezeket a halhatatlan zenéit megfigyelni. Mikor csendes őszi estén a lombtalan jegenyefához támaszkodom, s hirtelen végigfuvall a szél a levélárva ágakon, az olyan valami túlföldi zenét támaszt, aminőnek az eolhárfáét hisszük, vagy a Memnon-szobrokét.

Elkezdünk komázni a kedélyes istenséggel. Ingerkedve mondjuk: „Hát nem tudsz tovább kijönni?“, s ő felveszi a tréfát; megfelel a kötekedésre, s egyszerre olyan habot zúdít felénk, mely túlfut rajtunk, elborítja a lábainkat. Hogy nevetnek

rajtunk a kis buborékok! Perc múlva ismét száraz a fvény. Esernyőnk végével beleírjuk a neveinket jó mély vonásokkal. Pillanat múlva ismét ott van a hab, s a másik percben már nincs ott a nevünk. Mintha csak a népszerűség volna!

Aztán sorba látogatjuk a barlangokat. Azok a páholyok: magasabb uraságok számára. Már tudniillik akik elég magasak felhágni a szikla erkélyszékekre. A tenger ide is bejár, gyönyörű nagy boltozaton keresztül, s terítve tartja a barlang fenekét fővénnyel. El kell lesni az időt, mikor kisebb hullámot vet, s hirtelen befutni, kifutni előle. Hanem azért megteszi azt a tréfát, hogy a sziklaszékes ülőket egyszer csak megkereszteli egy hatalmas habtorlattal. Az sem árt meg, csak mulatság.

Óh, mily jó volna gondtalan időnkig így eltréfálkozni a semmivel. Nem gondolkozni semmiről, nem dolgozni semmit, nem beszélni senkivel, nem tudni a világról semmit, és nem kívánni semmit. Úgy hívnának bennünket, hogy „a tenger lunátikusai”.

Hanem valami próza mégis van a tenger mellett is: az, hogy megéhezünk. Az éhség nálam ritka vendég; pedig de szeretek vele egy asztalnál ülni. Csak akkor tudok enni, ha azt látom, hogy más is eszik. Ha magamban vagyok, és belemerültem a dolgomba, azt hiszem, hogy már ebéd után vagyok. Különösen ezek a hat órai ebédek rám nézve valóságos robot tárgyai. Hiszen déltől hatig megéhezik ám a favágó, a zergevadász meg a masírozó katona; de nem az íróasztal rabszolgája.

Hanem a tenger azt is meghozza: az éhséget. Értem már, hogyan lehet hat órakor ebédelni? A Cocumella csengettyűje („remete harangja siketes vadonban!”) véget vet az ábrándozásoknak. Szaladunk fel az ismerős sziklaúton, hogy jókor érkezzünk, míg el nem hűl a leves.

Megismerkedünk kedélyes német szomszédjainkkal, s társaságukban elköltünk egy jóízű, nem hoteles, hanem igazi házias ebédet; beszélünk egy kicsit Bismarckról, meg az aszúszőlőnek itteni módon szőlőlevelekbe takargatva eltartási módjáról, s elmondjuk egymásnak az úti tapasztalatainkat, beszélünk elragadtatással a barlangi kilátásról, melynek varázsát a felülről lehulló forrás vízhúrjai növelik. Német barátaink és barátnőink bámulva mondják, hogy ők soha sem látták ezt, pedig két esztendő óta laknak itt egész télen. – Hát persze, hogy nem látták.

Másnap már nem volt ott a forrásnak se híre, se hamva. (!) Csak a mi gyönyörűségünkre mutatta azt be a felséges természet egy napra. (Valószínűleg minden nagy eső után visszatér.)

Estére is gyönyörű látványunk volt. Tiszta, derült időnél a Vezúv apó szokatlan barátságosnak mutatkozott; meg-megvilágító fellobbanó tűzével gomolygó füstfellegeit, s az oldalán vérvörös nyaklánc gyanánt világítottak a még múlt évről emlékezetes legújabb lávapatakjai. Még most is lágy az érctömeg; a kalauzok soldidarabokat dugnak bele, s lávástul együtt ajándékozzák a látogatóknak – egy frankért.

Éjszakára olajfával tüzeltünk a pompás kandallónkban.

XIII. Egy kis régi mese. Csónakút a tengeren át

Másnap át akartunk menni a regényes Amalfiba. Hanem hát „ember tervez: – a magas kormány végez”. Most éppen az odavezető utat csináltatják: kocsival nem lehet rajta járni. Tehát tegyünk másfelé egy kis kirándulást: a „Deserto”-hoz. Ez egy magas, kopár hegycsúcs, melynek tetejét egy régi kolostor koronázza; jelenleg elzúllott gyermekek számára menhely. Hír szerint nagyszerű kilátás esik róla a vidékre. Nem mehettünk tovább a Santa Agatánál, az eső úgy előfogott: ez elrontott minden kilátást.

Az idáig vezető út is nagyon érdekes, hatalmas, hegyoldalba épített kőmellvédeivel, mély völgyeket áthidaló útsarnokaival (viadukt); a hegyoldalban elterülő kertek jelzik az emelkedő talajjal együtt változó klímát növényzeteikben. San Agniellóhoz közel még folytatják a kertek a narancsfa-tenyészetet; de már a gyümölcssterhes fák be vannak takarva gyékényekkel fölül és az északi oldalakon, ami olyan ízetlenné teszi a tájképet, mintha egy didergő szép asszony vállára egy rongyos szűrt dobnak; feljebb már elmarad a narancsfa; de még mindig kedvez az ég az olajfának és szentjánoskenyérnek; egész olívapagonyok fedik a hegyoldalt ezüstzöld lombjaikkal; azután felváltja az olajfát a szelídgesztenye, most már hullófélben levő sárga lombbal; feljebb az is vegyül az ilexszel, míg utoljára átengedi a tért az árvafenyőnek; – hanem magasra felfuttatott szőlő, az van mindenütt: ez minden magas faderéknak elválhatatlan társa. Még Olaszországban nem ismerik a filoxérát.

Tehát csak vissza kell térnünk ismét a barátságos Cocumellába. Amíg az ebéd ideje eljön, gyönyörködjünk a mi közös ideálunkban, a tengerben – odalenn a sziklabarlangoknál.

Ah, ezúttal mások is vannak rajtunk kívül, akik a tengert érdekesnek találják: csakhogy egészen más szempontból. Halászok húzzák a hálót a két barlang közötti öbölben. Tízen vannak: kettő a bárkában ül, mely a hullámokon táncol, orrával, farával fel- és lehánykódva, nyolcan a két hosszú kötelet vontatják kifelé. Izmos, festői alakok valamennyien. Nézzük el, mit fognak?

A bárka még jó messze jár; idő fog beletelni, amíg a hálót a zsákmánnyal a partra teremtik; azalatt mi leülhetünk ide a sziklára vagy akár a puha fővénybe. Időtöltésképpen neveket írhatunk a homoktáblára: – nem a magunkéit, hanem híres nagy emberek neveit, akiket megörökített a hazai népdal (már amíg a népdal maga is meg nem halt). – Vajon ezeket inkább tiszteletben fogja-e tartani a mindent nivelláló hullám? – Biz azokat is csakúgy elsimította az egy nyaldosással, mint a vezetéknev nélküli „Rózá”-kat.

„Hát hallgass ide, kedves leányom: hadd mondok neked valami mesét, amíg a halászok kihúzzák a hálót.

Régen... nagyon régen... huszonöt éve már, tehát emberemlékezetet kifárasztó idők előtt, ugyanazon a vidéken, ahol mi most járunk, szélteben hangzott a vidám magyar dal, a körmönfont erős mondások, amiket az idegen csak eltanulni szeret tőlünk; de le nem fordíthat a maga nyelvére. Itt a közelben, Nocerában, volt a főhadiszállásuk a magyar vitézeknek, akik kijöttek idegen földre, hogy egy száműzött zászló körül csoportosuljanak. Magyar vezérük volt, s az parancsolt az egész Capitanatóban. Amott a hófedte hegyek mögött gyakorolta kegyetlen hatalmát Crocco, a félelmes rablóvezér, cimborája a reakciónak, a sötétség hatalmának hőse, pusztítva, égetve, gyilkolva a szabadságért lelkesülő olasz népet. Nápoly minden katonája nem bírta öt éveken át sziklaodúiból kipusztítani. Ekkor ideküldték ellene azokat a magyar vitézeket, s azok elkészültek a hírhedett rablóhadakkal két hét alatt. Olyan tiszta lett előttük, utánuk az Abruzzok hegysége, mint a színház előadás után. – Hej, de volt is becsülete a magyar fiúknak, innen is, túl is Appenninákon! Még Calabriából is jöttek hozzájuk küldöttségek, könyörögni, hogy csak „egy szál” magyar legionáriust küldjenek a falujukba: az jobban meg fogja azt védelmezni, mint egy egész csapat nápolyi sbirró. S ahová bevonultak, minden faluban, városban „éljen”-nel kevert „eviva” rivallás fogadta őket, szép leányok törülgették le homlokukról a verítéket; az öreg emberek fiaiknak hitták őket, az olasz vendégszerető lett a megérkezésükre. Nocerában minden nap eljátszották a színházban a Rákóczi-indulót, meg a Kossuth nótáját, meg azt a Klapka-rohanót s a színpadon, díszelőadásban Pannonia nemtőjének öltözött művésznő füzte a koszorút ama bizonyos négy fehér folyó és három zöld halom címere körül. S aztán ha jött egy magyar e halmok, e folyók országából, nem kellett annak sehol bilétet váltani, vendéglőt keresni, azt ingyen szállítá minden olasz vasút és gálya, nem kellett neki más, mint egy magyar vezérnek az útlevelé; kapott érte szállást, bő ellátást, még ölelést is szívesen. S mikor bevonult ez a hősök légiója harsogó dob-, trombitaszóval a büszke Nápolyba, még a vén bolond Vezúv is úgy kijött a lomha nyugalmából, hogy azon az estén a holdvilágig dobálta fel a tüzes köveit, az ő üdvözlésükre, s bevilágította éjjel az útjukat fölséges lángoszlopaival... Éppen most huszonöt esztendeje annak!... 1861. december havában... Tenger idő!...

S mai napság azt kérdezik tőlünk itt ezen a vidéken, mikor meghallják, hogy magyarul beszélünk, hogy „ugyebár, ti muszkák vagytok?”

Mit is írtunk erre a fővénylapra az imént? Kinek a neve volt?

Ezalatt kivontatták a halászok a nagy, hosszú hálót. Nem volt benne semmi. Csak itt-ott csüggött a bogok közé akadva egy-egy kis, ujjnyi hosszúságú bökle, amilyenből tíz megy egy garasra. – Hát még a tenger is tud megcsalni!

De sok ilyen üres hálót láttam én már – ekkora emberszakasztó munkával – kihúzatni a tengerből!

Föltettük a fejünkben, hogy másnap reggel átkelünk Capriba csónakon. Annyira lehet a Gocumellához, mint Siófok Füredhez – kétszer.

Lehetett volna ugyan kényelmesebb utat is választanunk; visszakocsizni Nápolyba, s onnan korán reggel a Santa-Luciából induló gőzössel átlápatolni Capri-
ba; de hát nekünk kellett ez a multság – csónakút a tengeren.

Este (az ebédnél) még egypár utazóval megszaporodott a társaságunk: azok is németek voltak. Barátságos, szívélyes emberek.

Az egyik éppen most jött át Capri-ról a postavitorlás. (Az is csak olyan evezős bárka.) Mondta, hogy kemény útja volt: nagy volt a szél, magasan jártak a hullámok. Hátha a német meg merete tenni, mi ne tennők meg? Csak az a különbség, hogy a németnek a hátába fúj a szél, nekünk meg szemközt fog fújni; ha csak reggelig meg nem fordul.

Új asztaltársunk biztatott bennünket, hogy ha jó gyomrunk van, s a tengeribetegségtől nem félünk, nyugodtan rábízhatjuk magunkat az itteni hajósokra; mert ez a nép, amilyen bátor a tengeren, olyan gyáva a szárazon: ha azt látja az időjárásból (melyet jól ismer tapasztalatból), hogy nehéz vihar készül: akkor nincs annyi arany a világon, amennyiért vállalkoznék, hogy innen átvigyen valakit Capri-
ba; ha már elvisz bennünket, akkor helybe is állít. Hanem a tengeribetegség ellen nincsen recept.

Mit nekem a tengeri nyavalya, aki jártam már négy viharban a mi Quarnerónkon (akinek onnan jön a neve, hogy „Carnivoro” húsevő, emberelnyelő), majd az égbe dobálta a hullám a kis propelleres Syrénünket; fel se vettem. Hát még a „magyar tenger”, a mi Balatonunk! De nem kell azon nevetni. Jártam én már azon olyan viharban, hogy a Kisfaludy gőzös födelén nemcsak az utasok, de még a kutyák is mind tengeri betegséget kaptak, s egy jámbor kereskedő, mikor a tó közepén jártunk, hanyatt feküdt a födéleten, szétvetve a kezét-lábát: „Herr Capitän! ich fahr nicht weiter! Setzen's mich ans Land!” „Hát arra emlékszel-e, kedves leányom, mikor olyan kicsike voltál, hogy az ölemben vittelek a dereglyébe, mely a gőzösre szállított, milyen hullámokat vetett a Balaton? Még a gőzhajó kapitánya maga is beleesett a hajóról a vízbe. Egy derék kanonok is velünk jött a dereglyén, melyet előre-hátra forgatott a rendetlen járású torlat. „Szent atyám! kiálték; most mindjárt a paradicsomban leszünk!” – „Quod Deus avertat!” Erre te, pici kis leányom, kiejtéd a játékbábút a két kezedből, s összetetted azokat imádkozásra, s elkezdéd rebegni: „Miatyánk, ki vagy a mennyekben..., aztán a közepén megakadtál, s kétségbeesve fordítád felém az arcodat: „Hogyan van! Jaj, nem tudom tovább.” Én aztán megmondtam. Mennyire megtetszett ez a te kis imádságod annak a jó papnak; de meg a jó Istennek is: mikor a dereglyéből feladtalak a gőzhajó párkányán álló kapitánynak, hogy kiáltottad a kezeiddel tapsolva: „Jó a dolog! Jó a dolog!” No hát? Mi ehhez a Földközi-tenger?

Megrendeltük másnap reggelre a négyevezős bárkát.

Reggelre azonban nem hogy megenyhült vagy megfordult volna a szél, hanem még erősebb lett, s egészen keletinek nyilatkozott. Az a jó azonban volt benne, hogy az esőfelhőket mind elverte az égről a hegyek mögé.

Valami csodahatású világításban volt a táj; a hegyek felé futó felhőket meg-aranyozta a felkelő nap, a felhők visszasugározták az aranyfényt a hegyoldalra, a

hegy átadta a völgynek; olyan volt az, mint egy aranyba mártott világ: aranyossá vált hóhegyekkel.

Hanem a tenger haragos zöld volt.

Ma nehéz utunk lesz rajta.

Azért mégis hozzá készültünk. A vendéglős (itthoni szokás szerint) útravaló collatiót csomagoltatott a számunkra, amire nagy szükség lehet ilyen nagy expedíciónál. Egy szép tízesztendős fiacskája gyönyörű rózsacsokrot hozott búcsúajándékkul a leányomnak, s valamennyi zsebünket megtömték narancssal. Ellenben a konyakos üveget sem feledtem el a zsebembe tenni. Így felkészülve neki indulánk az útnak, le a sziklabarlangokon keresztül, a fövényöbölíig.

Innen nyúlik be messze a tengerbe egy cölöpökre vert híd, melynél a bárkák is ki szoktak kötni.

Ezúttal a tenger túlcsapkodott a hídon. Bárkánk a három hajóslegénnyel ott táncolt a híd közelében: szó sem volt róla, hogy itt ki tudjon kötni. A negyedik matróz, aki a cókókunkat hozta, annyit meg tudott tenni nagy mesterséggel, hogy köpönyeget, táskát, kosarat egyenkint áthajigált a bárkába; de már mindent nem tudott áthajigálni. „Tempo inverno” dörögé fejcsóválva. Derék, barnapiros arcú legény volt, igazi délolasz típus.

Már most mit csináljunk, hogy a tenger ő felségénél tiszteletünket telessük? – Ma nem ád audienciát?

Dehogyan nem ád. Megyünk a „Piccola mariná”-ba.

Újra fel kellett mennünk a sziklapartra, s aztán végig a narancskertek között Sorrentóba. Futólag üdvözölve Tasso márványszobrát, s a házat, melyben utolsó menedékét lelte, letértünk a meredek lépcsőzeten a sorrentói kikötőhöz. A bárkánk már akkor régen ott várt ránk, megelőzve bennünket a tengeren. Itt igen jól, szélről védett kőgát van, melyről a kisebb csónakokba szoktak szállani. A nagy kikötő a gőzösök és halászbárkák számára odább van a nyugati öbölben.

Volt egy derék jó bárkánk, kényelmes és tiszta, vitorlával és négy evezőssel. Beszálltunk, s elindultunk Isten hírével. Különösnek tűnt fel előttem, hogy itt az evezősök nem húzzák a lapátot, mint másutt, hanem tolják, szemben állva és nem háttal ülve a csónak orrával. Ezért aztán nincs is kormányosuk: az evezés módjával adják meg az irányt.

Minő fölséges kép bontakozott ki nemsokára előttünk! Sorrento képe, a tenger felől, beválik álomlátásnak. Egy kővé vált fantazmagória. Azok a palotasorok, melyek egyenesen a tengerből látszanak felemelkedni; mindegyikből zegzugos lépcsőtornácok vezetnek le egész e fvénypartig; udvaraik csupa Samiramiskertek, némelyiknek a fundamentuma egész a tengerbe kiépítve, toronymagas bástyafalra könyökölő rotundával; s az összklában a természet alkotta barlangok. Amint a csónakunk végighaladt a part mentében, a mélyen átlátszó víz fenekén ott látjuk heverni a hajdani paloták ledőlt oszlopait. Beszédessé vált evezősünk azt mondja, hogy ez ott alant Torquato Tasso palotája volt, mely sziklaalapjával együtt ledűlt a tengerbe. Festői szép romok koronázzák a sziklákat itt-amott: istenek templomai, fényűző kéjencek palotái hajdan; oszlopfejeiket szépen megőrizte a tengerfenék, ahová lekíváncoltak. „Pollius Felix”, „Neptunus”, „Hercules” háza

volt talán? Végfől-végig az egész kinyúló sziklanyelv, mely hosszú partot képez, egy mítosznak a kővé vált elenchusa. A bemélyedő barlangokba bejár a tenger: az egyiket a népajk Johanna királynő fürdőjének nevezi.

S a sziklaparton végfől-végig harsog a háborgó tenger hatalmas orgonája: a hullámok négyölnyi magasan csapkodnak fel a sima sziklákra.

Idáig csupa gyönyörűség volt a tengeri csónakút; a bárka himbálása olyan volt, mint a bölcsőringatás. Hanem aztán amint elhagytuk az előfokot, s elkerültük a szirének szikláinak nevezett bérctszigetet, s kijutottunk a nyílt vízegyetemre, ott tudtuk azután meg, hogy mi az a tenger?

Főlséges egy látvány. Egy élő istenség, a maga országában. A legelső érzés, ami előveszi az embert, mikor ezt a láthatártalan világot látja maga előtt, a saját semmiségének az érzete. A tengeren nincs nagy ember. Hiába mondtad azt te, világ ura: „Caesarem vehis!”, azért a te arcod is olyan sápatag volt, mint a rab-szolgádé.

Mikor látod magad felé jönni azt a hatalmas élő hegyormot, mely amint közelebb jön, eltakarja előtted a kilátást, átlátszóvá lesz, mint egy üveghegy: nincs előtte menekülés, csak az a védelem, hogy azt a te dióhéj járművedet az orrával kell a hullám dereka felé fordítani. Pillanat múlva már ott ülsz a nyergében a Leviathánnak, felkapott sebesen, s azután látsz magad előtt megnyílni egy homorú völgyet, mély, sötétkék örvényt, csónakod lesikamlík a fenekére gyorsan, s akkor egyszerre eltűnik előled a világ: börtönben vagy, melynek a fala víz. Aztán megint fel a magasba. Ez még csak a fia volt a hullámnak, de amott jön az anyja! Héj, milyen fodrot tett a kontyára! Ez már nem vízhegy, hanem hegyláng, tajtékból a gerinccsompói: a nagy fekete-fehér sirályok vijjongva repkednek előtte. Ez már nemcsak felhajt bennünket, de ágaskodtában fényes, zöld boltozatot emel a fejünk fölé, s keresztülcsap rajtunk.

Hahaha! Ez jól esett. A sirályok visszakacagnak.

S így jön egyik torlat a másik után.

Hát mikor egy felhő támad fel a láthatáron! Az olyan, mintha a tenger mélyéből szállna fel s jönné felénk, hogy, mint két malomkő, a két elem szörnye összemorzsoljon bennünket.

A hajósok teljes erejükkel nekifeküsznek a lapátnak, s nyomják, törik a hullámot, egymást biztatva, meg az utasokat: „Corragio per voi, macaroni con formagio per me!” („Bátorság nektek, sajtos makaróni nekem!”)

Hát hiszen meglesz az a makaróni con formaggio, csak a corragio kitarson odáig.

Hanem hát, szó ami szó, mégiscsak előveszi az embert lassankint valami szokatlan megszontyolodás, mikor az a hullám hátán való tánc huzamosb ideig kezd tartani. Csak mégsem Balaton ez.

Egyszer csak elkezd az embernek a gyomra gondolkodni. De mi a patvar szüksége van a gyomornak arra, hogy ő gondolkozzék? Az ő dolga az, hogy emésszen, a fej dolga a gondolkodás. Lássuk, hogy tudják-e kapacitálni egymást?

Már közel három órája volt, hogy a tengeren eveztünk, folyvást szél ellenében. Capri oldalvást északnak esett, s még olyan távol volt, hogy a kék sziluettjéből a házakat nem lehetett kivenni. Egész odáig fel kellett eveznünk, amilyen magasan a sziget áll; amikor aztán a hajósok abbahagyták az evezést, kifeszítették a vitorlát; a legvénebb beállította a csónak farába a kormányt, s akkor aztán oldalt fogva el a szelet, vitorlával haladt a sajkánk felfelé, Caprinak. A hullámok aztán most már oldalt táncoltatták a hajónkat. Ez még alávalóbb mulatság. Meggyőződésem szerint a tengeribetegségnek a bacilusa a félelem. Amint megjíjed valaki, már benne van! Tehát nem félni, ez a prophylacticum.

De hát hogy is lehetne félni a tengeren? Mitől? A haláltól? Hát nem vagyunk-e filozófusok? Aminek meg kell történni, az megtörténik. Ha így volt predesztinálva abban a nagy könyvben, abban meg kell nyugodni.

A haláltól félni! Hát nem vagyunk-e költők? Hányszor magasztaltuk fel a halál dicsőséges ábrázatát; s most, mikor magunk előtt megjelen, megrettenünk-e tőle?

Egy percre használt a filozófia és poézis: az idegek elcsendesültek. Hanem aztán később már a fej is kezdett kóvályogni. A tatárba is! Hát elhagyott bennünket a humorunk? Nem tudunk-e tréfálni ilyen helyen? Hát mit mond a magyar közmondás: „a cigány nem hal a vízbe” (nem lesz belőle hal), s hát mi nem tartozunk-e a dicső bohème-hez? Megálljatok! Egy adoma jutott eszembe éppen most. Ezelőtt negyven esztendővel történt az, hogy a budapesti Lánchíd oszlopaira felhúzták a tartóláncokat Széchenyi István jelenlétében. Tömérdek nép nézte e látványt a két partról. Még akkor a pesti oldalon sem volt a mai kőrakpart, hanem személetterakó dombok. Ezeknek az egyikén állt Csernus, később 1849-ben a debreceni képviselőház jegyzője. Egyszer csak egy nagy roppanás hangzik; a vontató gép kereke eltörtött, mikor már a nagy emelőlánc egészen fel volt vontatva a középszlop magasságáig, s akkor ez az egész roppant érctömeg egyszerre alázuhan a Dunába: s ezáltal oly óriási hullámcsapást idézett elő, hogy a kétfelé csapó folyam lesodorta a medrébe a parthoz közel álló nézőket; többeket úgy kellett mentőcsónakokkal kiszabadítani. Ezek közt volt Csernus is. Mikor partra húzták, tréfára vette a dolgot, idézve a latin mondást: „Quem dii pendere jubent, non mergitur aquis” („Akit az Isten akasztani szánt, nem fullad a vízbe!”) Minő végzetes prófécia volt ez! Hát nekem elévült-e ez a prerogatívám?

No, ez az anekdota nem volt éppen alkalmas arra, hogy a gyomor nyugtalanságát megszüntesse.

Éreztem, hogy az orrom meg a fülem kezd hideg lenni.

No, hát mi ez? Félelem talán? Soha nem ismertem azt (az élet miatt). Hát nem vagyunk-e keresztyének? Nem hisszük-e a túlvilágot? Nem tartjuk-e szépnek, kívánatosnak? Lám, most csak egy átlátszó ablak választ el tőle. Egy percig tart csak a hullámsírban lefelé, s azontúl fölfelé az égbe! Hát nem derék dolog volna az: „Utána” sietni; „Lásd, itt vagyok már; nem maradtam el sokáig!”

Aztán a fölséges nemzetemnek is megtakarítanék egy temetési pompát; az én utolsó járatomnál nem taposnák le a lovasrendőrök a tisztelt publikum tyúkszemét.

Olyan szép sír a hullám...

No, ezzel ugyan megkönnyebbítettem a szívemet; hanem egyúttal a gyomrom is vágyott a megkönnyebbülésre. Kezdem az eget sárgának látni, a tengert pedig veresnek.

De azért sem hagyom magam legyőzni.

Ha nem használt apellálni a filozófiára, a poézisre, a humorra, a hitre, még van egy erősség.

Mit? Hát nem vagyunk-e magyarok? Hát ezek az idegenek ne vessenek énrajtam, hogy gyöngének láttak!

Egyszer hallottam egy öreg huszárőrnagytól azt az adomát, hogy a francia háborúban egy magyar huszár összeakadt a viadalban egy francia lovas chasseurrel. Keményen attackírozott a huszár, de a francia is vitézül ellenállt; nem bírta legyőzni; ekkor végső nekitürközéssel elkeríti a huszár nagy cifrán; „Tarka kutya kurta karikára kunkorodott farka!” De már ezt nem tudta a francia parírozni sehogy: kapitulált, átadta a kardját. No, hát nem tudom-e én is azt a huszártempót?

Tarrrrka! etcaetera.

Probavi et successit.

A sovinizmus használt. Azzal, hogy nemzeti becsületkérdést csináltam a dologból, csakugyan szerencsésen elvertem magamtól a tengeribetegséget.

Ajánlhatom ezt a receptet mindenkinek, aki hasonló helyzetbe jut. Csak „azt” a fentebbi huszármondást kell jó erősen elkeríteni. Azonban hozzáteszem, amit a falusi kuruzsló feljegyzett a hideglelés-gyógyító töltött káposztáról: hogy ez „kóvácsnak: orvosság, szabónak: halál”.

Éppen delet harangoztak Anacapriban, mikor a Capri-sziget kikötőjében partra segítettem a leányomat. No, úgy-e, hogy „Jó a dolog, jó a dolog!”

XIV. Capri – Tiberius palotája – Tacetták – Az én szívárványom

Itt vagyunk, ahol a világ központja volt valaha. A római császárok korát látjuk magunk előtt. Regény, világtörténet és mesemondás! Egy nehéz álom, melyre irattekercsek és faragott kövek esküsznek, hogy igaz volt. Itt ezen a kis magányos szigeten üzték egymást a víziói.

A világ ura, Tiberius caesar, tizenkét palotával ékesíté fel e kis szigetmagányt, mindegyik egy isten nevét viselte. A középső volt az atyaistené, Jupiteré. Abban ő maga lakott: a földi isten. „Divisum imperium cum Jove caesar habet.” (Osztvá az országlás a császár és Jupiter közt.) Volt módja benne istennek lenni. Diadalmas seregei a világ minden népét behódították: ami arany a három világrészben termett, az mind őhöz sietett, hogy az ő arcképét viselve térjen vissza a népek közé. S tudott az arannyal bánni isten módra; ínséges népnek szórta tele kézzel, ha földrengés, tűzvész, árvíz elpusztított egy várost három világrészre terjedő

birodalmában, maga felépítteté újra; ha éhínség s a vele együtt járó pellagra miserorum sanyargatá a népet, hozatta számára gazdag Egyiptomból hajóteherrel a gabonát, s osztotta ingyen. Katonáinak sisakján, mellvértjén ragyogott az arany és ezüst; s amerre a kezét kinyújtá, áldás hullott, s ahová a lábát letette, paradicsom támadt. Halála után négyszáz millió forintnyi kincset hagyott utódaira. És mégis átkozott lesz a neve, amíg csak ember emlékezete tart.

Leírni nem lehet, suttogva elmondani csak bizalmas embereknek, négy szem között, a rémjeleneteket, miket Róma császára Capriban végigálmódott.

S a rossz álmoknak még rosszabb való volt a szülője.

A császár megosztá a hatalmát (nem Jupiterrel; annak csak „jut, ha marad”) Sejanussal: nevében ez uralkodott a világ fölött. Maga is egy epopeia hőse: egy mítoszi dalia, aki egyszer, midőn a földrengés ott lepte a caesart egy összeomló porticus alatt, két sámsoni karjával fel tudta tartani a dülő oszlopot, hogy a caesar fejére ne zuhanjon. Ezt a daliát megszerette Tiberius fiának, Drususnak a neje, a Venustól minden bájjakkal felékesített Livilla. Drusus a világbirodalom leendő örököse nem tűrte, hogy a felesége koronázza meg elébb, s a szép asszony szeme előtt ütötte arcul Sejanust. A herkulesi hős eltűrte a caesar fiától a pofont; de megfizetett érte Livilla: görög orvosával lassan elsorvasztó mérget adatott férjének, s a caesar fia éveken át kínlódott, míg kiköhögte a lelkét. A szép Livilla aztán szerethette Sejanust. S még voltak Rómában, akiknek ez nem tetszett. Főurak, akik még tartották a hajdani erkölcsöket. Ezeknek mind pusztulniok kellett. Árulkodás, titkos és nyílt bevádolás hurcolta vérpadra az ország legnemesebb fiait. Sejanus haragja elől csak az öngyilkosság adott menedéket. Tiberiusnak egész nap az volt a gyönyörűsége, hogy halálítéleteket írjon alá. A szabadelvű írók megégették a munkájával együtt. Tiberiust körülvette a hízelkedő gyűlölet, a lábcsókoló árulás; mindenki félt tőle, és ő mindenkitől. Szomjúzta a vért, és undorodott tőle. Kívánta és utálta a kéjt és a mámort.

Ez a kiváltságos betegsége a hatalmasoknak: az életunalom, a világgyűlölet, a tehetetlen vágy hozta őt ide Capriba. Mennyi hihetlent, a fényűzés, a pompa, a fürtelem és vérengzés milyen mesebeli változatait regélik el kortársai, minők ez elefántcsonttal és drágakövekkel kirakott csarnokokban éjjel-nappal váltogatták egymást. A Trimalchio által leírt dobozódo lakomák, a szakácsvésetnek nem remekei, de szörnyetegei, miknek végén a terem boltozatairól illatár permetezett alá a lakmározókra. Mindennap új virág hervadt el: nevezték rózsának vagy szép leánynak: s mikor vége volt a lakomának, ledobták a legmagasabb szikláról a virágot is, meg a leányt is. Csak egy ember volt az élete felől biztos Capraeában, a csillagjós, akinek a számára caesar egy holdbosszantó magas csillagvizsgáló tornyot építtetett; és még egy állat: egy szelídített óriáskígyó, melyet mindennap maga etetett, s ezzel kísértette magát sétéiben. Másnak a hűségében nem bízott.

Es Sejanus még itt is halálítéleteket íratott vele alá. A zúgolódók fajtája kifogyhatatlan. Jó időtöltés volt új neveit a kivégzésnek találni ki a számukra. Tiberius még mindig nem adta meg az engedélyt fia özvegyének, Livillának, hogy Sejanushoz nőül mehessen egész nyíltan. Pedig már annyit megöletett, aki útjában állt! Végre kitalálta, hogy ki a legfőbb akadály: Agrippina (nem az a szebbik,

hanem a jobbik), Germanicus szigorú erkölcsű özvegye. Ezt vádolá be a Capri sziget ura előtt, hogy a caesar életére tör. Tanú volt rá elég: aranyért lehetett kapni. Tiberius száműzé a nemes római nőt egy puszta szigetre: a nyomorult lictor, aki hajóra vitte, a hőslélkű matrónának a dulakodás közben kiütötte az egyik szemét. Szégyenében és keservében Agrippina éhséggel ölte el magát. Ekkor aztán célhoz jutott Sejanus; régi nejét eltaszíthatá magától, s Livillát elvehette feleségül. S éppen ezzel futott a nemezis bosszuló karja közé. Az eltaszított nő felkereste Capraeában a caesart, s elárulá előtte, hogy Livilla volt az, aki a fiát megmérgezteté a Sejanusnak adott pofon miatt, és még annál rosszabbat is, hogy Sejanus magát a caesart is meg akarja buktatni, s magát kiáltatni ki a praetoriánusok által uralkodónak. Ez jól talált. A capraeai Jupiternek még mennykövei is voltak. Egy reggel Sejanus, midőn a tanácsba lépett, a caesar megbízottját, Macrórt találta maga előtt: aki az új consul, Regulus által felolvasatá előtte a halálítéletét, melyet Tiberius adott ki kegyence, hatalmának osztályosa ellen. A lictorok Macro hívei voltak, s a tegnap még mindenható zsarnok, ma mindenkitől elhagyva, megkötözve hurcoltatott végig Róma piacain, s láthatá a börtönig tartó diadalútjában, hogy döntik le az életében emelt szobrait az állványaikról. Gyors pere volt. Még aznap megfojtották a börtönében, s aztán kidobták a testét a piacra; ott hevert három nap, megrugdalva, megcsúfolva attól a néptől, mely nemrég porban csúszott előtte. Livillát elküldték az anyjához, s a szigorú római nő a lányát (annyi vérontásnak okozóját) éhhalállal ölte meg.

Ekkor aztán megfordult a kocka. Az üldözöttekből lettek üldözők. Akiknek a családja gyászt tartott a Sejanus párthívei által megöletett tagja miatt, bosszút állt a bukott ellenség hozzátartozóin, s újra kezdődött a bevádolás, árulkodás, az öngyilkosságok és kivégzések szakadatlan sora. És a capraeai uralkodónak ismét mindennapi foglalkozása volt a halálítéletek aláírása. Volt egy napja, amikor csoportostul írta alá a kivégzéseket: egyszerre húsz ember számára. Ez már igazán ünnepnap lehetett. És közben folytak a természetcsúfoló orgiák.

Egy napon aztán az történt, hogy a nagy csillagvizsgáló torony magától, minden ok nélkül összedőlt, maga alá temetve az asztrológust is. „Gonosz ómen!” – Még gonoszabb ennél, hogy a caesar egyetlen hű barátját, az óriáskígyót halva találta a kerti úton: a holt állat száján ki- s bejártak a nagy veres hangyák, melyek máskor a caesar mulattatására kikötözött rabnőket szoktak halálra marni.

A caesar megrettent, érzé, hogy halála órája közelget, futott a rém elől márványbörtönébe: félúton összeroskadt. Nem használt már neki semmi csodaszer; sem baziliszka szeme, sem cethal ámbrája, sem szűz leány teje; meg kellett ismerkednie a Styxszel.

Hívei, köztük Macro, összegyűltek halálos ágya körül, s várták, míg átadja lel-két az alvilági kalauzoknak. Nehezen akart ráállni.

Mikor már meg volt halva, még egyszer fölnyitotta a szemeit s elkezdett kiabálni: „Nondum moriar!” („Nem halok még meg!”)

– De bizony csak meghalsz! – mondá rá hű szolgája, Macro, s letakarva a száját vánkossal, segített neki jobblétre szenderülni.

Aztán a szájába dugta az obolust, amivel kifizetheti a Kháront.

Jupiter villájában most a tehenek bögnék. Tiberius palotájának a csarnoka is-tálló. Ahol a világ ura egykor a legnemesebb vért pazarolta, most egy tehenész köpüli a vaját.

Itt állok a magas szikla ormán, melyet a népajk ma is Tiberius „szökellőjének”⁹ nevez. Innen taszították alá a megunt kegyencnöket. Még a későbbi császárok alatt is egy-egy szép vétkező, ki a római aranyos fiatalságot (és a gyémántos öreg trottyokat) botrányos módon csábítá gonosz életre, ide lett küldve a Salto di Tiberióra.

Alant, ezer láb mélységben, a tenger hullámfodrai jönnek és múlnak. Ha egy követ lehajítunk, egy sapphicust lehet utána elmondani, míg csattanása felhangzik. Sapphicust? Miért jut eszembe éppen Sappho? Őt is így csábította a tenger, mikor a szédítő meredélyről alátekintett.

Ez a szédülés a magasban, valami emberfölötti érzés. Nekem elkezd az agyam égni, s a szívemet valami kéjtéljes fájdalom csiklandja ilyenkor.

Egyszer, nagyon fiatal koromban történt az, hogy komáromi hitsorsosaim egy roppant magas tornyot építettek, óriási réztetővel. Ekkora kálvinista torony nincs a világon sehol; még Debrecenben sem. Hanem mikor a három öreg harangot feltették a haranglábakra, s elkezdték a harangot meghúzni, akkor vette észre mindenki nagy rémülettel, hogy a torony csóválja a fejét. Alulról, az utcáról lehetett látni, hogy bókol a tetején levő aranygombos csillag majd délnek, majd északnak, mint valami jegenye a szélben.¹⁰ Azt mondták, hogy az valami csodálatos érzés, olyankor fenn lenni a mozgó toronyban. Hogy ne lopóztam volna hát fel én is, hogy megismerkedjem vele. De ez az érzés valami leírhatatlan. Mikor a harangok zúgó bim-bamja mellett elkezd az alattunk levő szilárd kőalap, mint percinga, jobbra-balra himbálni; az alant levő házak előre-hátra mozogni látszanak. Két érzés vesz erőt az emberi idegeken egyszerre. Rettegünk az égtől, s vágyódunk a földre. Elfeledünk mindent, ami a világhoz köt bennünket. Nem tudunk semmit, s szeretnénk tudni mindent. Azt hisszük, hogy szárnyaink vannak, s valami úgy biztat, hogy repüljünk. Egy kimondhatatlan vágy valami ismeretlen gyönyör után állja el minden érzékeinket, s úrrá lesz felettünk. Jó szerencse, ha valaki megragadja a kezünket.

„Szálljon már le onnan, apus, nézze milyen szép tazettákat szedtem.”

„Igazán szép tazetták, leányom. Narcissus Tazetta, Linné szerint. Nálunk áprilban nyílnak, Capriban már mostan.”

...Itt voltak mind a heten?

...Még nem megyek. Hátha még veszik valami hasznomat ide alant. – De bizony mondom, nem jó lett volna ezt az utazást Caprinál kezdenem.

⁹ Nagybányai szó: „Pintye Gregor szökellője”: meredély, amelyről aláugrott.

¹⁰ Megnyugtatóan mondhatom, hogy nem soká tartott ez az ingadozás. Valami okos ember kitalálta, hogy meg kell fordítani a haranglábakat, szemben a templom homlokfalával, s arra megszűnt a veszedelem.

Elhagyom a sziget leírását; amit az enyimnél avatottabb tollak annyiszor és oly szépen lerajzoltak. Hiszen előre megmondtam, hogy csak magamról fogok beszélni.

Még a „grotta d'azzurra”, a tündérszép kék barlangról sem szólok. Különben is úgy jártam vele, mint Hody úr, a külföldet bejárt magyar énekestársaság derék basszistája a velencei dózse palotájával. Mikor művészi körútjukban a lagúnák városát meglátogaták, őt is felhívták társai, hogy menjen velük a hírhedett dózsepalotát megszemlélni: „Nem mék biz én!” – mondá Hody úr – „Láttam én azt már panorámában.”

Égészen éppen így nem történt velem a dolog; mert ámbátor én is láttam már a kék barlangot panorámában, azért mégis elmentem volna bele, hogy színről színre lássam; de nem lehetett, a tenger nem engedte; mikor a hullám ilyen magasan jár, nem lehet csónakkal belemenni. S ekként nekem is, a gőzhajóval jött nápolyi angolokkal, muszkákkal együtt, kékbarlang-látatlan kellett visszatérnem.

A kék barlangot különben nagy veszedelem fenyegeti. A fölötte levő telek és azon épült villa egy amerikaié. A jenki azt tartja, hogy e jognál fogva az a darab föld egész le a föld központjáig mind az övé, annál fogva a kék barlang is az. Capri városa ellenben a saját tulajdonának vallja a barlangot. E fölött per folyik. Már most az amerikai azzal fenyegetőzik, hogy ha a bíróság öellene dönti el a pert: ő a maga telkéről egy nagy lyukat fúrát le a barlangig; s amint abba világosság felülről behatol, vége van minden kék dicsőségnek. Megteszi, amennyi esze van!

No, de ha nem láthattuk meg a kék barlangot, kaptunk helyette valami szebb és ritkább látványt: egy szivárványt a tengeren; ilyenről nincs fogalma szárazföldi embernek.

Mikor a nápolyi gőzhajóval visszatértünk (a csolnakot üresen eresztettük vissza Sorrentóba: szép volt az, de nem kérek belőle másodszor). Sorrentón túl utolért bennünket egy hatalmas zápor, mely Capri felől jött; azonban nemsokára elvonult a Monte Angelo felé, s ekkor kitűzött a bajaei hegyek mögül a leáldozó nap. Erre az egész égboltot áthidalta egy ragyogó szivárvány, aminőhöz hasonlót én nem láttam soha. Valóságos „istenek hídja”. Nem hét, de hetvenhét szín ragyogott abban, és olyan lánggal, hogy a belenéző emberek arcába vízsugárt vetett, s ahol az egyik szivárvány elvégződött, megfordított színsávjaival kezdődött a második, és így fel, fel az ég végtelen magasáig, egyik fénykör a másikat felváltva; s aztán ez az egész csodatünemény visszatükrözött a tenger felszínén; úgy, hogy egy egész teljes „kör” ragyogott előttünk, lánggal égő minden színpompájában s e körnek a belső szérűje olyan volt, mint a megolvadt arany, melynek háttéréből a sorrentói házak, kertek zománcszínekben tünedeztek elé. A tenger lecsendesült volt, s egész raja a vitorlás halászbárkáknak repdesett fölötte, s ahogy e vitorlák a szivárvány egyes színein keresztül lebegtek, kékre, zöldre, pirosra lettek festve; a csodavilágítástól beragyogott arcok úgy tűntek fel, mint egy más világ lakói.

Íme, az én lehetetlen álmom!

Csak „ő” hiányzott belőle. – Hátha még az is megjön.

Soha életemben ennél szebbet nem láttam. És ezzel bezárom. Most már vágyom haza.

Vágyom az íróasztalom mellé.

Ha ezt a dolgot megírtam: a kéziratot odateszem annak a síremléknek a fundamentumába, amelyet megrendeltem a számára: ez talán tetszeni fog Neki. – Az írói díjat pedig, amit a kiadómtól kapok érte, felosztom azon jótékony nőegyletek között, melyeknek ő oly hű tagja volt; ez, bizonyosan tudom, hogy tetszeni fog Neki.